EDITIE 1 / 2019

STADTGEIST MAGAZINE

Historie. Politiek. Cultuur. Stad.

VANUIT STANDPLAATS **BERLIJN**

Eerste Nummer

TRANSFORMATIE

BERLIJN VERANDERT

Globalisering bepaalt dynamiek

DE DDR VERVAAGT

Voetnoot in de geschiedenis

EINDELIJK EENHEID?

Van gedeelde naar 'normale' stad

MACHT EN ONMACHT | ROTTERDAM VERSUS BERLIJN
WOONCONFLICTEN | HERDENKEN | VLIEGVELD TEMPELHOF

+ PLUS + INTERVIEW OPRICHTERS STADTGEIST

- ADVERTENTIE -

TOURS

EXCURSIES

BERLIJN OP MAAT

REISPROGRAMMA'S

WORKSHOPS

Wegwijzer in een Wereldstad

www.berlijnopmaat.com

VOORWOORD

Herzlich willkommen bij het eerste nummer van STADTGEIST. Dit nieuwe online magazine gaat over Berlijn. Over de nieuwste hotspots van de stad? Nee. Over relevante maatschappelijke onderwerpen, belicht vanuit *Standort Berlin*? Ja! Omdat deze stad een cruciale rol speelt in de Europese politiek en cultuur en daarom een spiegel is voor universele en eigentijdse thema's.

Peter Bijl (Berlijn op Maat)

Wilt u nieuwe of andere inzichten opdoen? Of u laten inspireren? Berlijn is er de ideale stad voor. Geen stad in Europa heeft de afgelopen anderhalve eeuw zulke sterke veranderingen ondergaan als deze. Berlijn ademt voor velen experimenteerlust, vrijheid en ruimte. Tegelijkertijd is het loodzware recente verleden nog altijd zeer zichtbaar.

Paul de Bruijn (Urban Inspiration)

Het is een stadsgevoel dat wij de afgelopen jaren telkens hebben uitgedragen in de honderden excursies die we hebben georganiseerd voor particulieren en professionals uit stedelijke ontwikkeling, politiek, cultuur, media en vrijetijdsindustrie. Ditmaal doen we dat ook, maar dan in een nieuwe en tegelijk klassieke vorm: een magazine.

Tom Bergrath (Berlijn op Maat)

In STADTGEIST belichten we onderwerpen die de afgelopen jaren het maatschappelijke debat in de Duitse hoofdstad bepaalden; we doen dit steeds met oog op zowel de bredere culturele als historische context. Het is een blik die naar onze mening in de traditionele Nederlandstalige berichtgeving over Berlijn - toch de hoofdstad van ons belangrijke buurland - te vaak ontbreekt.

Dit eerste nummer van STADTGEIST staat in het teken van dat kernwoord dat Berlijn gedurende de afgelopen anderhalve eeuw als geen ander heeft getypeerd: transformatie. Het is een passend thema, in dit jaar dat de Berlijnse Muur drie decennia geleden ten val kwam.

De transformaties van Berlijn kunnen bovendien een mooie spiegel zijn om de blik eens nader te richten op veranderingsprocessen in uw eigen stad of regio, uw eigen team of organisatie. Met Berlijn als inspiratiebron, hebben we in dat kader speciale meerdaagse programma's ontwikkeld, zowel in Berlijn als in Nederland. Contacteer ons vooral voor de mogelijkheden.

Veel plezier en inspiratie gewenst bij deze eerste editie van STADTGEIST en hopelijk tot in Berlijn!

Peter Bijl,Tom Bergrath en Paul de Bruijn

INHOUD

38

BERLIJN BEWEEGT - IN RAZEND TEMPO

Berlijn is in 10 jaar tijd sterk veranderd door de alsmaar voortschrijdende **globalisering**. **Peter Bijl** beschrijft dit proces aan de hand van zijn eigen ervaringen.

INTERVIEW 6 Gesprek over persoonlijke veranderingen, inspiratie en nieuwe perspectieven.

POLITIEK 12 Als **hoofdstad** herbergt Berlijn veel politieke macht, die zowel in eigen land als daarbuiten voor veel onzekerheid zorgt.

53 Vastgoedondernemers en projectontwikkelaars zijn in Berlijn brandstof voor **sociaal conflict.**

STAD 21 De deling van Berlijn tekende nog lang het stadsbeeld. Van een echte **samensmelting** is pas sprake sinds 2009.

60 **Rotterdam en Berlijn** moesten beide na WOII heropgebouwd worden. Maar er zijn nog veel meer opvallende parallellen .

HISTORIE 26 Vijf iconen van het voormalige **Oost-Berlijn** verdwijnen of worden hergebruikt op 'westerse' wijze.

70 Het weergaloze *Tempelhofer Feld* ademt zowel de **extreme geschiedenis** van Berlijn als het stadsleven van nu.

HOOFDARTIKEL 38 De stad verandert snel: mondialisering en neo-kosmopolitisme grijpen om zich heen in het hedendaagse Berlijn.

CULTUUR 46 **Herdenken** in Duitsland is een fenomeen dat nauw verbonden is met botsende politieke overtuigingen.

6
INTERVIEW
De oprichters van STADTGEIST ondervraagden elkaar over hun fascinatie voor Berlijn en de inspiratie die zij steeds weer vinden in deze unieke stad.

12
MEER DAN HOOFDSTAD
Macht en onmacht

PLANNINGSREGIE
Eindelijk eenheid?
21

26
HELP... DE DDR VERVAAGT
Oost-Berlijn: Voetnoot van de geschiedenis

60
ROTTERDAM VS BERLIJN
Opmerkelijke overeenkomsten

HERDENKEN = POLITIEK
Gedeeld verleden verdeeld verleden
46

53
VASTGOEDHAAIEN
(On)betaalbaar wonen

VLIEGVELD TEMPELHOF
Spiegel van extreem tijdperk
70

INTERVIEW

Verandering

Perspectieven

Inspiratie

OPRICHTERS STADTGEIST

Linksboven:
Paul de Bruijn
(Urban Inspiration)

Rechts:
Tom Bergrath
(Berlijn op Maat)

Linksonder:
Peter Bijl
(Berlijn op Maat)

Waarom Berlijn? Het is een vraag die ons de afgelopen jaren meer dan eens gesteld is. Omdat het een stad is die, vanwege verschillende redenen, een aantrekkingskracht op ons heeft gehad. Maar als er iets is dat ons drie, STADTGEIST-redacteuren Paul de Bruijn, Tom Bergrath en Peter Bijl met elkaar verbindt, is dat Berlijn ons de afgelopen jaren ook op persoonlijke vlakken heeft veranderd. Welke inspiratie we in de stad hebben opgedaan? En hoe die persoonlijke transformatie eruit ziet? We delen het hierbij met elkaar - en met u.

Waarom Berlijn?

Tom: "Voor mij was de stad deel van een zoektocht. Mijn familiegeschiedenis heeft daarbij een rol gespeeld, al was het maar in het achterhoofd. Mijn grootvader aan vaderszijde was van geboorte Duitser, waardoor hij in de Tweede Wereldoorlog opgeroepen werd voor de *Wehrmacht*. Aan het front werd hij al snel gevangen genomen en als krijgsgevangene naar de VS versleept. Zijn vrouw - mijn oma - was juist weer geboren als Belgische vluchtelinge in een vluchtelingenkamp in Maastricht, na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog."

"Mijn andere opa maakte als Rotterdammer Het Bombardement mee en werd later in het kader van de *Arbeitseinsatz* tewerkgesteld door de Duitse bezetters, in de Duitse wapenindustrie - in zware omstandigheden. Zijn vrouw, mijn andere oma, dweepte tot op zeer hoge leeftijd met de knappe Britse soldaat, met wie zij na de Bevrijding een liefdesaffaire had. Tot op de dag van vandaag ben ik juist dáárnaar op zoek: naar uiteenlopende perspectieven op de Europese geschiedenis - en de Duitse rol in het bijzonder. En dat blijft boeien allemaal, zeker hier in Berlijn."

"Mijn vader werkte enkele jaren in de toenmalige Sovjet-Unie. De verhalen over zijn tijd in Moskou gaven mij een gevoel bij het Oostblok, het leven achter het IJzeren Gordijn en ook de spanning van de Koude Oorlog. Waarschijnlijk had dat gevoel weinig met de realiteit in de socialistische wereld van doen. Mijn realiteit was vooral toch het zeer - zo besefte ik later - onbezorgde Zuid-Limburg. Maar razend spannend vond ik het wel, die wereld van communisten en KGB. Naar Moskou wilde ik ook voor langere tijd, maar het werd Berlijn dus. Achteraf gezien ook wel logisch; juist hier komen die voor mij zo interessante thema's Koude Oorlog en Tweede Wereldoorlog bij elkaar. Nog meer dan in Rusland."

Peter: "Bij mij was het wat anders. Wat, is ook niet helemaal te duiden. De eerste keer dat ik in Berlijn was, in 2000, vond ik de stad maar verwarrend. Lopende over gevoelsmatig eeuwig doorgaande straten, bekroop me het gevoel toch iets te missen. Berlijn had toch wel meer te bieden? Hoe anders werd dit bij mijn tweede bezoekje, een jaar later. Wandelend door de druilerige miezerregen, langs het overgebleven stuk Muur in de Niederkirchnerstraße, bekroop me op die donkere maandagavond 10 september 2001 een naargeestig gevoel. De historische lading van de stad begon steeds sterker tot me door te dringen."

"De dag erna schrok iedereen op door de terroristische aanslagen op het *World Trade Center*. Een keerpunt in de moderne tijd, zoals de Val van de Ber-

Foto links

Berlijn ten voeten uit: Koude Oorlog-geschiedenis (én folklore), en Russische herinnering aan WOII treffen elkaar bij het *Sowjetisches Ehrenmal* in het Berlijnse Tiergarten, de laatste rustplaats voor circa 2000 soldaten, die in 1945 vochten aan de zijde van het Rode Leger van de Sovjet-Unie.

lijnse Muur dat twaalf jaar eerder ook was. Maar door de zwaarte en intensiteit van Berlijn, juist die stad van zijn oorlogsverleden en van de Muur, voelde ik de schok zoveel intenser, dan als ik diezelfde beelden gewoon op de bank van mijn studentenhuis in Utrecht had gezien."

"Die avond was ik bij een concert van Radiohead, dat door alle spanning een haast apocalyptische lading kende. Tijdens die bewogen dagen kroop Berlijn langzaam maar zeker onder mijn huid. Keer op keer bleef ik de jaren daarna terugkeren, om steeds meer lagen van de stad te ontdekken. En iedere keer voelde me ik daarbij meer op mijn plek."

Tom: "Nu je toch het thema muziek aangesproken hebt: in mijn tienerjaren riepen de muziek van Iggy Pop en ook U2's 'Berlijnse' album *Achtung Baby* scherpe beelden bij mij op. Hierdoor ontwikkelde ik op dat moment een sterk verlangen - een *Sehnsucht* - naar Berlijn. *The Passenger* van Iggy Pop, een lied over een ritje naar de Wannsee, heb ik grijsgedraaid. Via mijn broer kwam ik ook in aanraking met David Bowie, destijds flatgenoot van Iggy Pop in West-Berlijn. Twee rockiconen die hun inspiratie vonden in de Duitse hoofdstad: voor mij zei dat alles."

"In de Berlijnse jaren van Pop en Bowie - overigens vóór mijn geboorte - kwam het boek *Christiane F: Wir Kinder vom Bahnhof Zoo* uit. Dit waargebeurde verhaal over een aan heroïne verslaafd meisje uit West-Berlijn sloeg in als een komeet. Eerst in West-Duitsland, veel later ook bij mij. Ik heb het boek uiteindelijk misschien wel 10 keer gelezen, en de film minstens zo vaak gekeken. De rauwe sfeer vond ik uitermate fascinerend. Het was eenzelfde sfeer die ik als kind bespeurde rondom het station in het Heerlen van de jaren '80 en '90 - net als West-Berlijn destijds een stad met veel lelijke naoorlogse architectuur én een drugsprobleem. Onbewust projecteerde ik mijn eigen fantasiebeelden over de donkere wereld van *Christiane F* op het kleine Heerlen, *of all places*. Maar meer 'West-Berlijn' dan Heerlen kon ik niet vinden in mijn eigen Nederlandse leefomgeving."

"Als adolescent waren het vooral de beelden van de Love Parade, de geweldige film *Lola Rennt* - ik was verliefd op het hoofdpersonage - en de *Tanzmetal* van de Oost-Berlijnse band Rammstein die een een onuitwisbare indruk achterlieten. Bij Rammstein begon ook mijn liefde voor de Duitse taal: hard, maar tegelijkertijd vol haast poëtische uitdrukkingskracht."

Paul: "Net als bij Peter, was het bij mij ook geen liefde op het eerste gezicht. Mijn eerste kennismaking met Berlijn was een beroerde. Het was 1978, de Muur stond er nog. Ik was 22 jaar, met een vriend reden we van Amsterdam in een iets te opvallende oranje auto over die rare tranistroute naar West-Berlijn, met overal Vopo's eromheen. Maar Berlijn was zo lelijk, zo grauw en met overal die bedompte Muur. In 1990 was het al wat beter, toen ik de stad met mijn schoonouders bezocht, maar daarmee is het dan wel gezegd. Toen ik in 2006 nog eens ging, kreeg ik het gevoel dat er een nieuwe generatie in de stad was opgestaan, die

Video links:
Live: Sept 11, 2001, Climbing Up The Walls (Radiohead)
Bron: https://youtu.be/LQBwYIEPVvo

Video rechts:
Nov. 9, 1989: The Berlin Wall Falls
Bron: https://youtu.be/jnCPdLlUgvo

Video links:
IGGY POP - The Passenger (1977)
Bron: https://youtu.be/hM7LCXiWOSI

Video rechts:
David Bowie - Heroes - Christiane F
Bron: https://youtu.be/A7qA-SV4UwU

anders – opener - met de omgeving omging. Maar ik had het gevoel de essentie nog niet te pakken te hebben. Dus ben ik in de jaren daarna regelmatig teruggegaan – en begon de stad steeds meer te waarderen."

Wat bracht je naar Berlijn?

Tom: "Tijdens mijn studie had ik gekozen voor de hoofdrichting 'geschiedenis van de internationale betrekkingen'. De colleges gingen veelal over het Oost-West-conflict, de DDR en het belangrijke jaar 1989. Eigenlijk op zoek naar een stage kreeg ik uiteindelijk de mogelijkheid om vrijwilligerswerk in Berlijn te doen. Een buitenkans. Ik belande bij *Aktion Sühnezeichen Friedensdienste*. Dit is een relatief bekende organisatie binnen de Duitse Vredesbeweging, die als verzoeningsgebaar Duitse vrijwilligers uitzond naar landen die destijds hebben geleden onder de Duitse bezetting. Door dit werk kwam ik in contact met de Joodse gemeenschap in Berlijn, maakte ik een reis naar Auschwitz voor een paar voor mij zeer bijzondere ontmoetingen met twee overlevenden van het vernietigingskamp aldaar en raakte ik betrokken bij enkele projecten van het *Haus der Wannsee Konferenz*."

"Dit was sowieso een bijzondere tijd in Berlijn. Er werd nog volop gediscussieerd over het wel of niet mogen plaatsen van een informatiebordje op de plek van de vroegere *Führerbunker* - op een steenworp van het net geopende Holocaustmonument, dat zelf ook al jarenlang de gemoederen bezighield. Tegelijkertijd was er in die periode ook een publiek debat rondom de plaatsing van het homomonument in Tiergarten (waar mijn werkgever op dat moment een actieve rol in speelde). Voor mij was het een zeer leerzame tijd, juist omdat ik zo duidelijk de vele pijnpunten zag in de Duitse omgang met het nationale verleden. Al die verschillende aspecten van de Duitse *Erinnerungskultur* maakten op mij een zeer diepe indruk. Voor mijn rondleidingen en excursies put ik er nog altijd veel inspiratie uit."

Peter: "In 2004 bracht ik dankzij het Erasmus-programma een semester door op de *Humboldt Universität*. Een half jaar lang dook ik diep in de stad - en begon het met de dag fascinerender te vinden. Vijftien jaar eerder lag mijn kamertje immers nog in een andere wereld: in de hoofdstad van een land, dat ineens was opgehouden te bestaan."

"Berlijn voelde voor mij niet alleen als een opwindende miljoenenstad, maar tegelijk: als een ideale stad om vrijheid, rust en ruimte in te ademen, zaken waar ik altijd behoefte aan heb gehad. Berlijn was een stad vol contrasten, en nog jong, levendig en betaalbaar ook. Ik voelde me als een vis in het water."

De jaren erna bleef ik iedere paar maanden terug-komen. Mijn passie voor de stad - vooral op gebied van cultuur en subcultuur - gaf ik in ondertussen vorm, door in Utrecht het festival *Mitte Bitte!* uit de

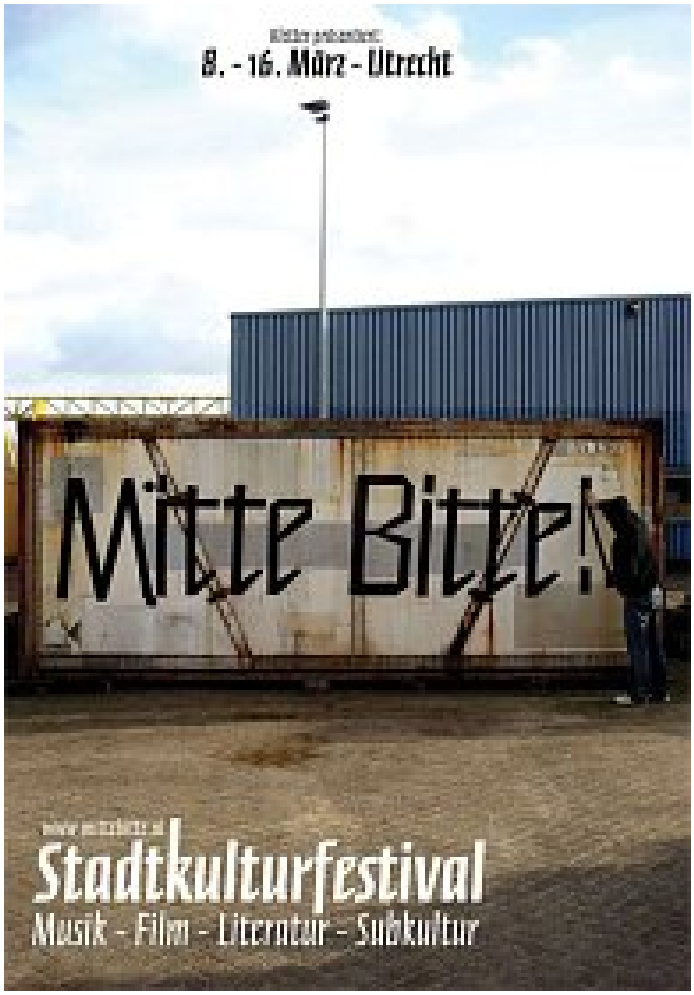

Links:
Flyer Mitte Bitte! in Utrecht

Rechts:
Flyer Flachlandfest in Berlijn

grond te stampen: negen dagen Duitse muziek, film en literatuur, op negen locaties, met Berlijn als inspiratiebron. Vlak daarna kreeg het idee voor een omgekeerde variant in Berlijn - een meerdaags festival met Nederlandse cultuur en subcultuur - vleugels. Toen ben ik zo snel mogelijk naar Berlijn verhuisd. Een paar maanden later, in de herfst van 2008, vond het eerste *Flachlandfest* plaats. De festivals bestaan inmiddels niet meer, maar in Berlijn ben ik gebleven."

Paul: "Mijn persoonlijke keerpunt kwam in 2009. Ik had een redelijk succesvol communicatiebureau met een compagnon, maar onverwacht kwam onze samenwerking ineens ten einde. Ik heb nog even geprobeerd het verder overeind te houden, maar zat verder vooral met de vraag: 'Wat nu?'. Het was crisis, mijn inkomen viel weg en ik was ook geen twintig meer."

"Ik had het gevoel dat Berlijn de plek was waar ik mijn gedachten kon ordenen, en die me wellicht zelfs op nieuwe gedachten kon brengen. Als er immers 1 stad was die verbonden is met plotselinge veranderingen en crisissituaties, leek het me Berlijn. Londen zou voor mij op dat moment veel te veel succes uitstralen, Parijs vond ik veel te zelfvoldaan. Maar Berlijn leek me om een nieuwe koers te vinden ideaal."

En wat werd die nieuwe koers?

Paul: "Stedelijke ontwikkeling, en de ontwikkeling van burgers daarop. Ik werd in 2011, min of meer per toeval, mede-initiator van *Coehoorn Centraal*, een creatieve broedplaats in Arnhem. Ik houd me daardoor met andere zaken bezig als ooit tevoren, maar tegelijk past dat ook goed bij mijn leven: iedere tien jaar een radicale verandering. Zo heb ik jaren in de techniek gezeten, en ben ik via communicatie nu in stadsontwikkeling beland."

Over nieuwe koersen gesproken: Hoe heeft Berlijn jou veranderd?

Tom: "Ik heb sowieso een (cultureel) ondernemer in mezelf ontdekt, iets waar ik in Nederland helemaal niet aan had gedacht. Zeker in de periode dat ik naar Berlijn kwam, lag de stad economisch op z'n gat, waren de werkloosheidscijfers fors. Na een paar nietszeggende baantjes in de Berlijnse

Links en rechts:
Coehoorn Centraal, bij het Centraal Station van Arnhem

startup-wereld, heb ik me vol op het gidswerk gestort. Een openbaring voor mij: ik ontdekte dat je als gids én een publiek hebt én je eigen verhalen kan vertellen. En volledig zelfstandig, zonder baas. Juist deze stad biedt kleine zelfstandigen veel positieve impulsen om met beperkte middelen iets moois neer te zetten. Berlijn op Maat was daarmee geboren."

Peter: "Hoezeer ik het ook naar mijn zin had in Utrecht; mijn band met Berlijn heeft mij vele malen creatiever, internationaler en politiek bewuster gemaakt. Ik ben bevangen geraakt door het gevoel van vrijheid, door het creatieve ruimtegebruik en het politieke bewustzijn op vrijwel iedere straathoek. En natuurlijk door zijn fascinerende historie. Berlijn heeft me als geen ander laten beseffen dat alle obstakels waar we in deze wereld op stuiten, van vooroordelen tot geopolitiek, complexer en veelzijdiger zijn dan we in eerste instantie denken. Een besef dat in het comfortabele Nederland waarschijnlijk nooit gehad zou kunnen hebben."

Tom: "Politiek bewust was ik al vrij vroeg, maar Berlijn heeft die levensinstelling wel veel meer diepgang gegeven. De werking van politieke ideologieën - deze stad is ervan doordrongen - heeft me altijd buitengewoon geboeid. Ook in de 21e eeuw bepalen ideologieën in grote mate onze politieke realiteit, als je het mij vraagt. Met dat verschil dat we ze moeilijker kunnen herkennen dan in de 20e eeuw. Nationalisme, communisme, fascisme: ze boden miljoenen mensen de schijn van overzichtelijkheid en orde in de wereld."

"Dat heb ik dan vooral geleerd in Berlijn: dat wij mensen beheerst worden door onze eigen opvattingen, concepten en wereldbeelden. Vaak worden die weer bepaald door machtsstructuren. Het is verdomd moeilijk daaruit te breken. Dogmatisch denken of het politieke denkwerk overlaten aan gezagsdragers, partijen en autoriteiten is een stuk makkelijker dan echt vrij en individualistisch denken. Dat inzicht zie ik als een stukje geestelijke rijkdom, die ik zeker ook - om niet te zeggen 'vooral' - aan deze stad te danken heb."

Paul: "Ik ben de waarde van het toeval gaan inzien, en gaan waarderen. Je kunt wel een eind weg plannen, maar je wordt toch ingehaald door de realiteit. Ook zijn de burgerinitiatieven in de stad heel principieel – en vooral: hardnekkig. Berlijn laat me telkens weer inzien dat de burger echt een macht van belang kan zijn. In Nederland wordt bij iedereen die zijn hakken in het zand zet toch vooral gedacht: 'Laten we het gezellig houden.'" ▣

MEER DAN HOOFDSTAD

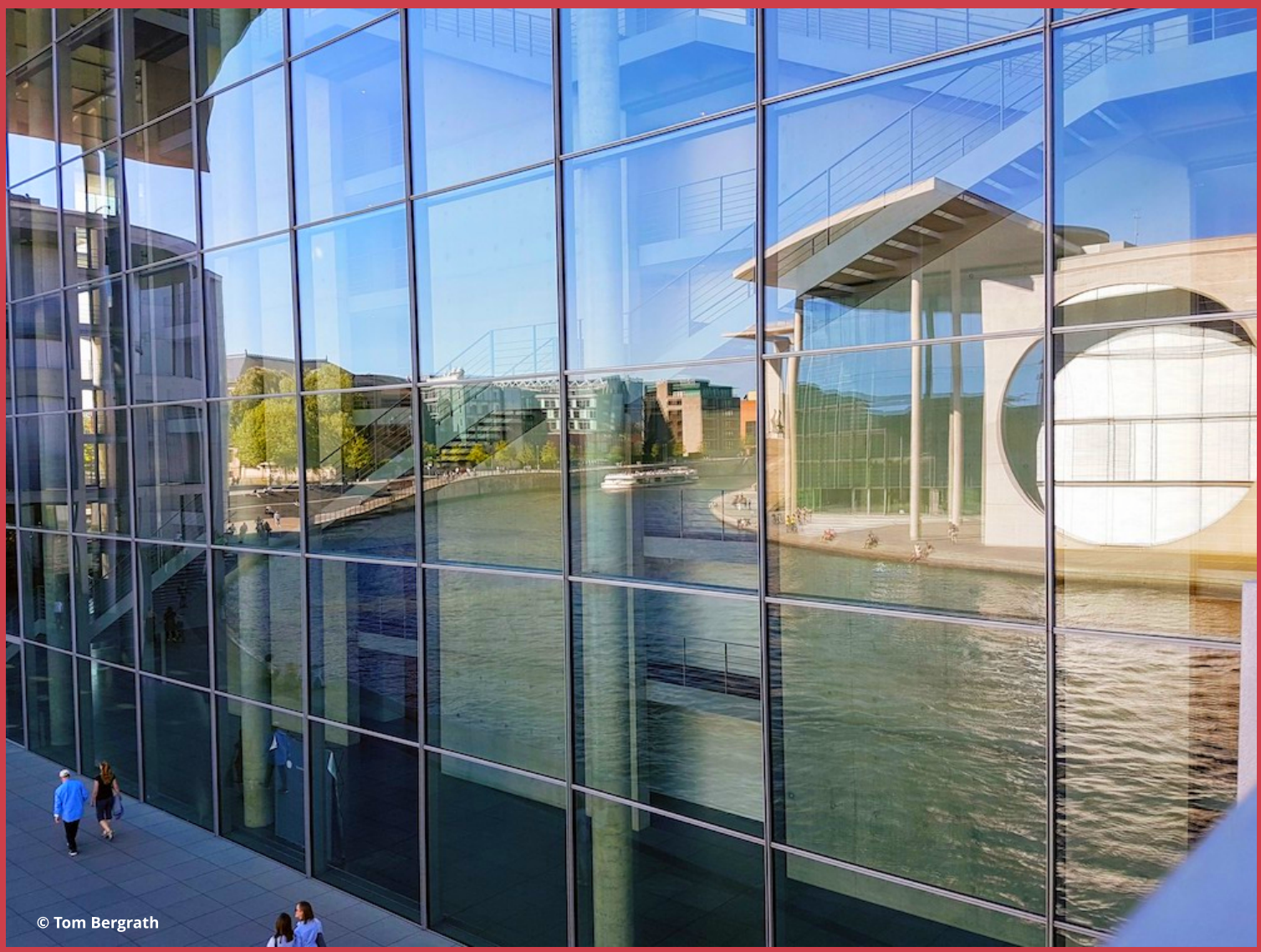

Macht en onmacht

De rol van politiek Berlijn in de Europese politiek is cruciaal. STADTGEIST wil de machtsstructuren in de Duitse hoofdstad in kaart brengen. Die zijn in de laatste drie decennia ingrijpend veranderd.

Door **Tom Bergrath**

Berlijn is veel meer dan alleen het politieke centrum van de vierde economie van de wereld. De stad is ook een Europees symbool. Ze staat voor veel grote politieke breuken en culturele omwentelingen van ons continent. In de afgelopen drie eeuwen was Berlijn de hoofdstad van achtereenvolgens Pruisen (1701-1918), het Duitse Keizerrijk (1871-1918), de Weimar Republiek (1919-33), het Derde Rijk (1933-45); de DDR (Oost-Berlijn, 1949-90) en, op dit moment, de Bondsrepubliek. Ingebed in autoritaire, totalitaire én democratische politieke systemen heeft deze metropool steeds weer brandstof geleverd voor conflicten en ideologische botsingen in de recente Europese historie.

Na het einde van de Koude Oorlog en in het bijzonder tijdens de eurocrisis heeft Duitsland zich (weer) ontpopt als een belangrijke speler op het geopolitieke toneel. Hoe is die politieke gewichtstoename van 'Berlijn' tot stand gekomen? Om die vraag te kunnen beantwoorden hoeven we niet eens heel ver de geschiedenis in te duiken. Minder dan drie decennia volstaat.

Het vallen van de Berlijnse Muur op 9 november 1989 opende de poort naar de Duitse hereniging. Het proces ging razendsnel, de DDR hield op te bestaan op 3 oktober 1990. 'Hereniging'? Het is een ambivalente term. Hoewel ze zeker de emoties van dat moment uitdrukte, ging het in feite meer om de wettelijke opname van het grondgebied van de gestorven DDR in het staatkundige systeem van de Bondsrepubliek. In plaats van *Wiedervereinigung* dekt het woord *Beitritt* (toetreding) de lading beter; veel Oost-Duitsers spraken niet zozeer over het samengaan van Oost en West, als wel over een overname door West.

De Duitse eenwording had een directe mondiale impact. Politieke en maatschappelijke transformatieprocessen in Europa raakten erdoor in een stroomversnelling. Het Oostblok - inclusief de exsupermacht Sovjet-Unie - stortte in als een kaartenhuis, de EU (voorheen: EEG) kwam tot stand, werd vervolgens uitgebreid en kreeg - in de meeste landen - een gemeenschappelijke munteenheid. Na een eeuw die getekend en geketend werd door zijn wereldoorlogen, leken democratie en vrijheid een definitieve zege te hebben behaald. Dat die hoop eerder een illusie was, lieten de conflicten op de Balkan al snel zien. Maar dat is weer een ander verhaal.

De uitdijing van Duitsland liet in de rest van Europa al gauw de aloude 'Duitse vraag' bovenkomen. Was dit land in het centrum van het continent nu wel of niet té machtig? Zeker Parijs en Londen waren er niet gerust op. Zou een herenigd Duitsland de machtsbalans (opnieuw) kunnen verstoren? De toenmalige Franse president Mitterand meende zelfs dat Duitsland met zijn buitengewoon sterke economie beschikte over een 'atoomwapen'

De Duitse politiek zelf was op dat moment veel minder bezig met zulke geopolitieke kwesties; zij worstelde vooral met grote economische uitdagingen én bestuurlijke struikelblokken in eigen land. Helemaal bovenaan de agenda stond de *Hauptstadtfrage*, de vraag of het 'grote' Berlijn het 'kleine' Bonn moest vervangen als regeringszetel van de Bondsrepubliek. Een heikele kwestie. Waar het eenwordingsverdrag nauwelijks werd aangevochten, bracht de keuze 'Bonn' of 'Berlijn' juist een diepe politieke tweespalt aan het licht.

Het 'hoofdstaddebat' was zeer beladen. Het was veel meer dan een strijd tussen twee steden. Het

Links:
Deutsche Wiedervereinigung Der Mauerfall
Bron: https://youtu.be/51lEkVLg3a4

Rechts:
Berlin - Bonn die Entscheidung (1991)
Bron: https://youtu.be/Proqnm2OjWE

Foto:
Bonn: beeld van Konrad Adenauer, de eerste kanselier van de Bondsrepubliek.

ging vooral ook om een richtinggevende keuze voor de toekomst. Of, zoals CDU-coryfee Wolfgang Schäuble het schetste in zijn legendarische pleidooi vóór Berlijn als regeringszetel: "Het gaat hier om de toekomst van ons allen, om onze toekomst in ons verenigde Duitsland, dat zijn eigen eenheid nog moet vinden, en om onze toekomst in een Europa, dat zijn eenheid moet realiseren."

Voorstanders van Bonn hamerden op de bescheidenheid en harmonie die het stadje aan de Rijn uitstraalde. Met Bonn als hoofdstad was de Bondsrepubliek (BRD) vanaf zijn oprichting in 1949 een nieuwe weg ingeslagen. Na eerst een periode van ongekende economische groei (*Wirtschaftswunder*) in gang te hebben gezet, kon de BRD zich in de loop der jaren ontpoppen als een gerespecteerd lid van de internationale gemeenschap. Hoewel Duitsland in zijn nieuwe vorm weer een stuk groter was geworden, wilde het 'Bonn-kamp' niet meer afwijken van deze koers van stabiliteit en vrede. Behoud van de regering in Bonn zou hiervoor het symbool zijn.

De oude hoofdstad Berlijn stond bovendien, met dank aan zijn heftige historie, voor agressieve machtspolitiek, totalitarisme en internationaal isolement. Daarmee had het alle aanspraak verloren om regeringszetel te kunnen worden van een modern, democratisch en open Duitsland. Was getekend: het 'pro-Bonn-kamp'.

Voorstanders van een verhuizing naar Berlijn wezen eveneens op een symboolwerking, maar dan juist omgekeerd. Nergens was de deling tussen Oost en West en het verlangen naar eenheid zo scherp voelbaar geweest als in Berlijn; nergens beleefden de Duitsers de euforie na het vallen van de Muur zo intens als hier. Ja, Berlijn had zonder meer een zware historische erfenis. Maar ze stond ook voor de drang naar vrijheid en democratie: al helemaal sinds de herfst van 1989, toen het Oost-Duitse volk na maandenlange protesten door de Muur brak. Alleen met een duidelijke keuze voor Berlijn zou de hereniging van Oost en West een echte zijn. Aldus het 'pro-Berlijn-kamp'.

Ondanks de steun van politieke zwaargewichten als Willy Brandt en Helmut Kohl - plus een jonge Angela Merkel - won Berlijn uiteindelijk slechts met een banddikte verschil. Na een historisch debat op 20 juni 1991 was het de bijna krapst mogelijk meerderheid in het Duitse parlement - 18 stemmen verschil op een aantal van 658 - die beslisste dat regering en parlement naar Berlijn zouden verhuizen.

Toch heeft de Duitse regering nooit volledig de stekker uit Bonn willen trekken. Het *Berlin/Bonn-Gesetz* van 1994 bepaalde dat het stadje aan de Rijn een officieel bestuurlijk centrum zou blijven. Vandaag de dag is een groot aantal ministeries en (internationale) politieke instellingen nog altijd in Bonn gevestigd, evenals duizenden federale ambtenaren. Bonn is dan weliswaar geen *Hauptstadt* meer, ze mag zich nog altijd *Bundesstadt* noemen.

Het *Hauptstadtbeschluss* van 1991 maakte de weg vrij om van Berlijn een moderne hoofdstad te maken. De door oorlog en deling gehavende stad ging volledig op de schop. De verwoestingen van de Tweede Wereldoorlog en later de Berlijnse Muur hadden in de stadsdelen Mitte en Tiergarten - waar voor de oorlog het politieke hart van de stad had geklopt - een ruimtelijk vacuüm achtergelaten. Wie deze stadsdelen in de jaren '90 heeft bezocht, herkent vandaag de dag bijna niets meer.

Voor deze *makeover* van Berlijn als hoofdstad zijn vanuit de federale overheid (de *Bund*) miljarden marken en euro's geïnvesteerd. Voor de uitvoering van politieke en representatieve functies werd én wordt een deel van het verwoeste historische stadscentrum weer gereconstrueerd. In een cirkel van twee kilometer rondom de Brandenburger Tor is een mondain regeringscentrum ontstaan met eigentijdse ministeries en parlementsgebouwen. Het is een schril contrast met dertig jaar geleden: toen stond die monumentale stadspoort nog gevangen in het Niemandsland tussen de omheiningen van de Berlijnse Muur.

Na jaren van stilstand en achteruitgang, kan op zijn minst gezegd worden dat de stad weer functioneert. In economisch en infrastructureel opzicht verloopt dit functioneren misschien nog niet vlekkeloos (lees hierover ook in het artikel over de ver-

anderingen van de laatste 10 jaar), als politiek centrum heeft *Hauptstadt Berlin* zonder meer zijn vorm gevonden.

Berlijn gold jarenlang als de grootste bouwput van Europa: een stad die beheerst werd door stof, modder en overtollig grondwater. Plus kranen, kranen en nog eens kranen. Hoewel vele afzonderlijke projecten zijn afgerond, is het bouwen van deze

"...Is Berlijn ooit af?"

'nieuwe' hoofdstad een mammoetopgave: bijna 30 jaar na het einde van de DDR, wordt er nog steeds met man en macht aan gewerkt. Is Berlijn ooit af? We zijn niet de enigen die het zich regelmatig afvragen.

Foto:
In de koepel van de Reichstag, de zetel van het Duitse parlement .

De zorgelijke economische toestand van Berlijn is in het publieke debat de afgelopen twee decennia een telkens terugkerend thema geweest. Zo publiceerde de *Deutsche Nationalstiftung*, opgericht in 1993 om het samengroeien van Oost en West te bevorderen, in 2003 de uitgave *Berlin: Was ist uns die Hauptstadt wert?*. Verschillende politieke kopstukken, beleidsmakers en wetenschappers wierpen hun blik op de hoofdstad, ruim een decennium na de hereniging.

Een van hen was oud-bondskanselier Helmut Schmidt (1918 - 2015). Hij benadrukte de principiële juistheid van de keuze voor Berlijn als hernieuwde politieke hoofdstad.Tegelijkertijd uitte hij grote zorgen over de zeer zwakke economische basis van de stad, alsmede de financiële positie, die - zeker op dat moment - extreem kritisch te noemen was. Schmidt waarschuwde dat dit onvermogen van Berlijn om op eigen benen te kunnen staan "de nationale, culturele uitstraling van de stad volledig zou kunnen ondergraven."

In de periode vlak na de eeuwwisseling beperkte de economische problemen in Duitsland zich niet alleen tot de hoofdstad; het land kampte met een beduidend hogere werkeloosheid dan nu. Duitsland stond op dat moment te boek als de 'zieke man van Europa'. Helmut Schmidt wees in 2003 ook op de dringende noodzaak van hervormingen, beleidscorrecties en deregulieringen: deze zouden veel ingrijpender moeten worden, dan de Duitse regering tot op dat moment voorgenomen had.

Zonder politieke wil en moed voor veranderingen op nationaal niveau zou, zo alarmeerde Schmidt, de financiële malaise in Berlijn niet kunnen

FINANCIERING

- Heel het land betaalt mee aan de financiering van de hoofdstedelijke functies van Berlijn.
- Over de exacte omvang van deze betaling lopen de schattingen sterk uiteen. De verhuizing van Bonn naar Berlijn betekende niet alleen dat er onderkomens gebouwd moesten worden voor ministeries en parlement, maar ook dat de Berlijnse infrastructuur drastisch verbeterd moest worden.
- Tegelijkertijd openbaarde zich in de jaren '90 al snel de uiterst zwakke economische basis van de Berlijnse economie. Een groot deel van deze extra hoofdstedelijke kosten valt onder het programma *Aufbau Ost*; een verzameling van macro-economische maatregelen om de productiviteit en levensstandaard in 'het Oosten' gelijk te trekken aan die van 'het Westen'. In 2019 loopt dit programma af.
- Een belangrijke pijler vormt de *Länderfinanzausgleich*; een instrument van de Duitse federale staat om via herverdeling deelstaten met lage belastingopbrengsten te ondersteunen.Berlijn is met afstand de grootste netto-ontvanger van dit geld (zie grafiek). Deze regeling zal in 2020 vervangen door een nieuw systeem.

worden opgelost. De oud-Bondskanselier had de vinger aan de pols. Al waren de effecten van de *Agenda 2010* - het door de regering-Schröder tussen 2003 en 2005 doorgevoerde pakket van grootscheepse hervormingen van het sociale zekerheidsstelsel en de arbeidsmarkt - op dat moment nog niet zichtbaar. Een groot deel van de schuld voor Berlijns bedroevende financiën lag ook bij de lokale politiek, die jarenlang geld over de balk had gesmeten. Het gevolg: een astronomisch hoge schuldenberg. Voor Helmut Schmidt, van huis uit econoom, was deze onverantwoordelijke verspilling van overheidsgeld desastreus voor alle vertrouwen in het Berlijnse bestuur. De bereidheid bij de andere deelstaten om voor Berlijn te blijven 'betalen' zou daardoor drastisch afnemen. Gevolg: een neerwaartse spiraal. Een dalend vertrouwen in de politieke elites van de hoofdstad zou een groeiende afkeer en afnemende acceptatie van Berlijn als hoofdstad betekenen - en daarmee funest zijn voor de stabiliteit van het Duitse politieke systeem. Aldus Schmidt.

Veel Duitsers associëren Berlijn met bestuurlijke zwakte, ook nu het jarenlange saneren en inkrimpen van overheidsuitgaven effect laat zien. Er gaat nauwelijks een week voorbij of de landelijke Duitse media (die in de regel opereren vanuit 'concurrerende' grote steden als Hamburg, Frankfurt en München) pakken uit over falend beleid, vastgelopen bouwprojecten en schandalen.

Een ander probleem voor de positie van hoofdstad Berlijn was terug te voeren op het eerder genoemde 'Berlin/Bonn-Gesetz', het compromis dat in '94 gesloten werd tussen Berlijn en Bonn. "Berlijn kreeg de duidelijke opdracht de hoofdstad van het herenigde Duitsland te zijn," vertelde jurist en CDU-veteraan Kurt Biedenkopf in de eerder genoemde uitgave. "Maar zo helder als de opdracht was, zo open en onaf was de uitvoering ervan." Als politiek centrum was Berlijn onomstreden. Maar de deling van hoofdstedelijke functies met Bonn was volgens Biedenkopf een symbool van besluiteloosheid; het voorzetten ervan zou de volledige acceptatie van de hoofdstad door alle Duitsers bemoeilijken. Zolang Bonn nog *Bundesstadt* is, zal Berlijn als politieke hoofdstad volgens Biedenkopf niet af zijn.

De bespiegelingen van Schmidt en Biedenkopf dateren uit 2003. Vijftien jaar later is er in de economische positie van de hoofdstad genoeg veranderd. De lokale economie heeft zich duidelijk verbeterd: de stad Berlijn kan weer schulden aflossen zonder nieuwe te maken. Toch heeft de financieel-economische malaise van destijds het imago van *Hauptstadt* Berlijn blijvend beschadigd.

Grafiek:

Herverdeling van overheidsgeld in miljarden euro's. De grafiek toont niet alle Duitse deelstaten, enkel de 3 grootse netto-ontvangers en netto-betalers.

Bron: *Bundesfinanzministerium*, via **statista.com**

--

Met name rijke deelstaten uit het zuidwesten van Duitsland hebben veel kritiek op de *Länderfinanzausgleich*. De onderstaande grafiek laat duidelijk zien waarom. Beieren, Baden-Württemberg, Hessen zijn netto-betalers; Berlijn met afstand de grootste netto-ontvanger. Het verklaart waarom in grote steden als München, Stuttgart en Frankfurt veel inwoners van mening zijn dat ze 'voor Berlijn betalen'.

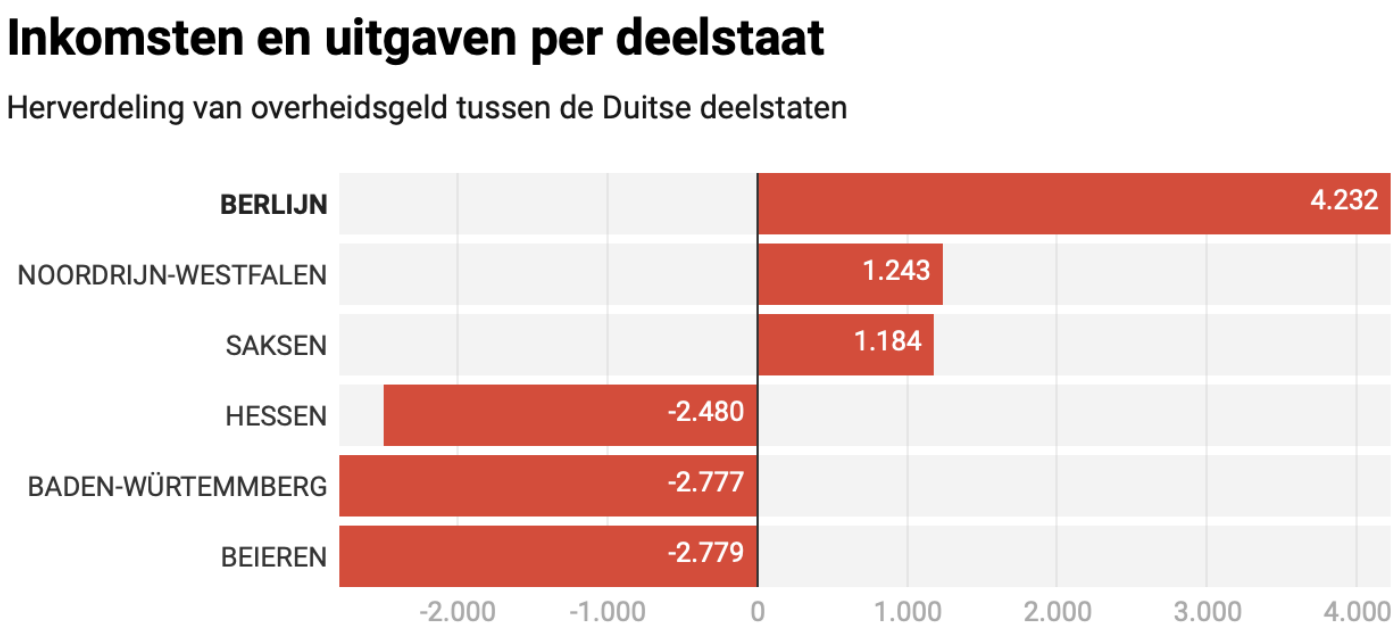

In 2017 omschreef de prestigieuze krant *Die Welt* Berlijn als een 'soort *failed state*'. Hoop op verbetering biedt de berichtgeving zelden; het versterkt het hardnekkige beeld dat Berlijn - ondanks de aanwezigheid van de federale politiek - niet functioneert en niet op eigen benen kan staan. Voor de rest van Duitsland blijft Berlijn een zorgenkind.

Internationale beleidsmakers en analisten kijken ondertussen vooral met verwachtingen en zorgen naar Berlijn. Voor hen spelen interne Duitse strubbelingen nauwelijks een rol, zij kijken vooral naar het handelen van de Duitse regering op de internationale bühne. Alwaar de eeuwige paradox weer boven komt drijven: zorgt de macht van 'Berlijn' voor stabiliteit in Europa, of juist voor instabiliteit?

Hoe anders was dit tijdens de Koude Oorlog. Het gedeelde Berlijn was weliswaar een symbool, de supermachten VS en Sovjet-Unie bepaalden in Europa de geopolitieke regels. De communistische regering in Oost-Berlijn liep aan de leiband van Moskou. De West-Duitse regering in Bonn had weliswaar meer internationale bewegingsruimte, maar ook niet buiten de paraplu van de Amerikanen. Deze houding bood ook comfort: Duitsland kon afzijdig blijven bij mondiale conflicten en politieke verantwoordelijkheid afschuiven.

Sinds de laatste Amerikaanse inval in Irak (2003) is het internationale politieke gewicht van Duitsland - en daarmee van zijn hoofdstad - echter zichtbaar toegenomen. De toenmalige Duitse regering - onder aanvoering van Gerhard Schröder en Joschka Fischer, de groene minister van Buitenlandse Zaken - liet een duidelijk *Nein!* horen op het Amerikaanse verzoek voor deelname aan de oorlog tegen Saddam Hoessein. Het is een antwoord dat een nieuw internationaal bewustzijn van 'Berlijn' liet zien. Een antwoord dat bovendien ondenkbaar was geweest voor 1990, toen Berlijn 'gewoon' nog een door de geallieerden bezette stad was.

De Griekse schuldencrisis van 2010 liet duidelijk de nieuwe macht van Duitsland zien: deze berust bij uitstek op economische kracht, niet op een sterk leger. Zeker in Griekenland - waar Merkel maar wat graag mét Hitlersnor werd geportretteerd - riep dit sterke Duitsland herinneringen op aan de Tweede Wereldoorlog. Italiaanse journalisten bestempelden het Duitsland van Angela Merkel ondertussen als het 'Vierde Rijk'. Ook in Frankrijk bestonden grote zorgen of Duitsland met zijn spaarpolitiek niet een nieuwe variant van machtspolitiek á la Bismarck of *Kaiser* Wilhelm II bedreef.

Foto boven:

Auswärtiges Amt - Ministerie van Buitenlandse Zaken

Video boven:

Joschka Fischer Iraq and the neocons. Ex-minister van Buitenlandse Zaken Joschka Fischer over het niet meedoen aan de inval in Irak

Bron: **https://youtu.be/eE_rnZRtzjY**

Video onder:

CNN: President Obama welcomes German Chancellor Angela Merkel to the White House

Bron: **https://youtu.be/T61ReM1cBjk**

Hét verschil met Duitse Keizerrijk (1871 - 1918): het huidige Duitsland heeft geen bedreigend militair apparaat meer. De gebrekkige staat van het eigen leger en de traditionele terughoudendheid brengen de Bondsregering steeds weer in verlegenheid. In de internationale veiligheidssector wordt dat snel als zwakte gezien.

In het eigen land bestaat - vooral ingegeven door de eigen historische ervaringen - nauwelijks politiek draagvlak voor deelname aan militaire operaties in internationale crisisgebieden. In de oorlogen in Afghanistan en Libië (2011) heeft Berlijn zich steeds in diplomatieke bochten gewrongen om de eigen soldaten zo beperkt mogelijk in te hoeven zetten - tot onvrede van andere NAVO-leden. De druk om de inzetbaarheid van de *Bundeswehr* te vergroten neemt toe, ook vanuit eigen land. De vorige Bondspresident Joachim Gauck riep in 2014 al op tot meer Duits militair engagement in de wereld.

Als de sterkste economie in de Eurozone vervult de Duitse regering die internationale sleutelrol wel. Met name de Oekraïne- crisis (2014) en het vluchtelingenvraagstuk (2015) hebben dat nog maar eens bevestigd. Deze nieuwe Duitse macht

Oud-Bondspresident Gauck: "Meer Duits militair engagement nodig in de wereld."

dwingt de Duitse regering tot kordaat handelen. Voor schitteren door afwezigheid is geen ruimte - iets waar de rest van Europa en Washington in crisissituaties de Duitse regering maar wat graag op wijzen.

Barack Obama heeft tijdens zijn laatste officiële ontmoeting met Merkel, kort voor het einde van zijn presidentschap, benadrukt in Merkel de belangrijkste vertegenwoordiger van de liberale westerse wereld te zien. Het is een opgelegd leiderschap dat Angela Merkel en vele Duitsers met haar niet bepaald omarmen. Het is bovendien een situatie die veel onzekerheid oproept, zeker nu Obama's opvolger veel zekerheden in de mondiale politiek omver heeft getrapt.

Met het aanstaande Britse vertrek uit de EU, wordt de positie van Duitsland in Europa nog dominanter. Het is in politiek Berlijn niet per se reden voor vreugde, eerder voor extra zorgen: Duitsland heeft een gelijkwaardige partner minder om de lasten van het leiderschap te kunnen delen. Wel is het met aan de macht treden van Emmanuel Macron de hoop gestegen dat Parijs de wat verroeste oude as met Berlijn weer nieuw leven inblaast om gezamenlijk nieuwe initiatieven voor de toekomst van de EU te kunnen ontplooien.

Hoe Duitsland die leidinggevende rol, al dan niet aangedreven door een Frans- Duitse as, in de nabije toekomst gaat vormgeven? Het biedt, zeker na Merkel´s recente besluit de politiek na haar termijn als *Kanzlerin* vaarwel te zeggen, stof tot nadenken. In het boek *Führungsmacht Deutschland* (2017) stellen L. Mangasarian en J. Techau het concept ´*Servant Leadership*' voor. Dienend Duits leiderschap is de enige garantie voor vrede, stabiliteit en duurzame democratie in Europa, aldus Magasarian en Techau.

Video boven:
Germany, Europe and the Politics of the Migrant Crisis. Bron: https://youtu.be/NVn2B6x1S8o

Foto onder:
"Berlin is the new Athens"; foto gemaakt in Athene.

De Duitse regering zal daarvoor wel zijn traditionele terughoudendheid op het mondiale toneel moeten afwerpen en de sterk uiteenlopende belangen van de Europese partners veel beter moeten inschatten.

De Amerikaanse politiek analist William Drozdiak laat in zijn boek *Fractured Continent* (2017) de toekomst vooral afhangen van het leiderschap van Angela Merkel. Hij ziet geen alternatieven voor haar op de korte termijn. Merkel heeft sinds de bankencrisis van 2008 het machtsvacuüm opgevuld dat ontstaan is door de relatieve verzwakking van Frankrijk en Groot-Brittannië. De oude Duitse vraag, die ook een deel van de vorige eeuw bestempelde, is door deze nieuwe dominantie volledig terug. *"Deze keer gaat het er echter niet meer om of Duitsland nu te sterk of te zwak is. Het lot van Europa zal immers grotendeels in Berlijn bepaald gaan worden."*

Maar wie zet de lijnen uit in dit politieke centrum. In het communistische tijdperk waren de machtsstructuren duidelijker. *Die Partei hat immer Recht*, zweerden de bonzen van de Socialistische Eenheidspartij (SED) in de DDR. Om het gelijk af te dwingen was een speciaal ministerie - de beruchte Stasi - opgericht als schild én zwaard van de partij. Aan de andere kant van de Muur, in West-Berlijn, heerste het gevoel in het vrije deel van de stad te wonen. Toch was die vrijheid zeer relatief. Tot 3 oktober 1990 stonden de West-Berlijners feitelijk nog onder de controle van de bezettende machten: de VS, het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk.

De machtsstructuren in het Berlijn van nu zijn veel lastiger te duiden. Angela Merkel mag als 'machtigste vrouw ter wereld' dé blikvanger en hét (inter)nationale uithangbord van Duitse politiek zijn, ze is natuurlijk geen alleenheerser. Politiek wordt nu eenmaal niet gemaakt door één persoon plus een handjevol ministers. De wereld is niet te ordenen in 'zij die regeren' en 'zij die geregeerd worden' - en in onze moderne netwerkmaatschappij al helemaal niet.

Net als in Brussel, Londen en Washington zijn het juist de (internationale) netwerken die in het Berlijnse politieke landschap dagelijks, op verschillende niveaus en in uiteenlopende vormen, politiek maken en ideeën ontwikkelen. In die netwerken is de politieke pers dé onmisbare schakel. In vergelijking met de overzichtelijke situatie in Bonn destijds, is het medialandschap in de 'nieuwe' hoofdstad Berlijn kolossaal. Duizenden journalisten, talloze nieuwsdiensten en *newsrooms* pompen dagelijks onvoorstelbare hoeveelheden politiek 'nieuws' vanuit de Berlijnse bubbel de rest van het land in. Dit 'apparaat' bestempelt zich maar wat graag als 'de vierde macht'.

Nauw verbonden met deze hoofdstedelijke pers, is ook de zogenaamde 'vijfde macht'. Deze wordt gevormd door een leger van duizenden lobbyisten, PR-adviseurs en communicatie-adviseurs die voor hun opdrachtgevers (vaak grote multinationals) het politieke proces in Berlijn beïnvloeden. Hun methodes daarvoor lopen uiteen: van grootschalige mediacampagnes, via interne rapporten tot

"... Het lot van Europa zal grotendeels (...) in Berlijn bepaald worden."

het leggen van persoonlijke contacten met bestuurders en volksvertegenwoordigers in wandelgangen, achterkamertjes en restaurants.

Deze 'vijfde macht' is geconcentreerd tussen Reichstag, Brandenburger Tor en Unter den Linden. Op loopafstand van de beleidsmakers in het parlement, de ambassades en de ministeries hebben onder meer Facebook en Google een kantoor voor hun lobbywerk in de Duitse hoofdstad geopend. In de straten om hen heen vinden we vertegenwoordigers van energieconcerns, wapenproducenten, de auto- en de tabaksindustrie. Volgens lobbywaakhond LobbyControl is Berlijn na Brussel en Washington wereldwijd de stad met het grootste aantal lobbyisten. Al moet worden gezegd dat het hier om schattingen gaat: in Duitsland hebben lobbyisten namelijk geen registratieplicht. Voor LobbyControl vormt dit niet alleen een barrière voor transparante besluitvorming, maar ook een voedingsbodem voor corrupte praktijken.

Behalve multinationals zien ook NGO's, vakbonden, politieke stichtingen en internationale instellingen in Berlijn in toenemende mate een strategisch strijdtoneel om de Europese publieke opinie en de politieke agenda te kunnen beïnvloeden. Het aantal denktanks in de Duitse hoofdstad is de laatste jaren enorm toegenomen. De meest belangwekkende is George Soros' *Open Society Foundation*, de wereldwijd grootste financierder van initiatieven op het gebied van mensenrechten en democratie: het

Centraal-Europese hoofdkantoor verhuisde, mede ingegeven door politieke druk van de Hongaarse regering, van Boedapest naar Berlijn.

Hoewel de 'vierde' en 'vijfde macht' steeds meer de politieke gang van zaken in politiek Berlijn aansturen, soms ook dicteren - blijft de Bondsregering een onverminderd grote factor van betekenis. Is die solide en daadkrachtig, dan is ook het vertrouwen in binnen- en buitenland in de stabiliteit van Europa groter. En solide is de Duitse regering ondanks alles crisissituaties, kritiek en speculatie onder Angela Merkel al die jaren wel geweest. Daadkrachtig toonde ze zich vaak alleen op die momenten dat ze de sterke, Duitse economie als breekijzer kon inzetten.

Hoewel het politieke proces in Europa door veel meer factoren wordt bepaald dan alleen Angela Merkel, heeft zij als politiek leider van de grootste Europese economie een niet te onderschatten symboolfunctie. De Duitse Europese politiek onder haar aanvoering is er in ieder geval op gericht geweest de stabiliteit in Europa te bewaren, koste wat kost. Of die politiek een succes was en niet juist een tegengesteld effect heeft gehad, is weer een hele andere vraag.

Het tijdperk-Merkel loopt ten einde. Ook als zij weg is, blijft Berlijn een zenuwcentrum van Duitse en Europese politiek - of de Duitse regering dat gegeven nu wel óf niet volledig omarmt. Deze stad heeft dan wel (bij lange na) niet de economische slagkracht en het kapitaal van financiële metropolen als New York, Londen of Shanghai, ze is wel degelijk een mondiaal trefpunt geworden voor politieke kwartiermakers, intellectuelen, culturele ondernemers en besluitvormers.

Het Berlijnse politieke ecosysteem bestaat uit een wirwar van netwerken, met internationale vertakkingen, die via een veelheid aan mediale uitlaatkleppen, events en congressen een platform zoeken voor meningen, opvattingen en beleidsvoorstellen. In dit vaak ondoorzichtige web ontstaat veel meer dan alleen beleid voor Duitsland, hier ontstaat Europese politiek. Vooral om die reden is het voor de rest van Europa - dus ook voor Nederland en België - van een onschatbaar belang om de Duitse macht te kunnen blijven doorgronden. Over de structuren daarvan leest u meer in de volgende twee edities van STADTGEIST. ▣

© Tom Bergrath

© Peter Bijl

Foto boven:

Danke Merkel; op een betonnen blok ter bescherming van een kerstmarkt (foto gemaakt in december 2017)

Foto midden:

Pariser Platz in Berlijn-Mitte. Rondom dit plein werken onder meer de lobbyisten van Facebook en enkele grote wapenproducenten.

Video onder:

Lobbyisten in Berlin - Politik auf Abwegen - Lobbycontrol deckt auf

Bron: **https://youtu.be/GZChSWeMehE**

PLANNINGSREGIE

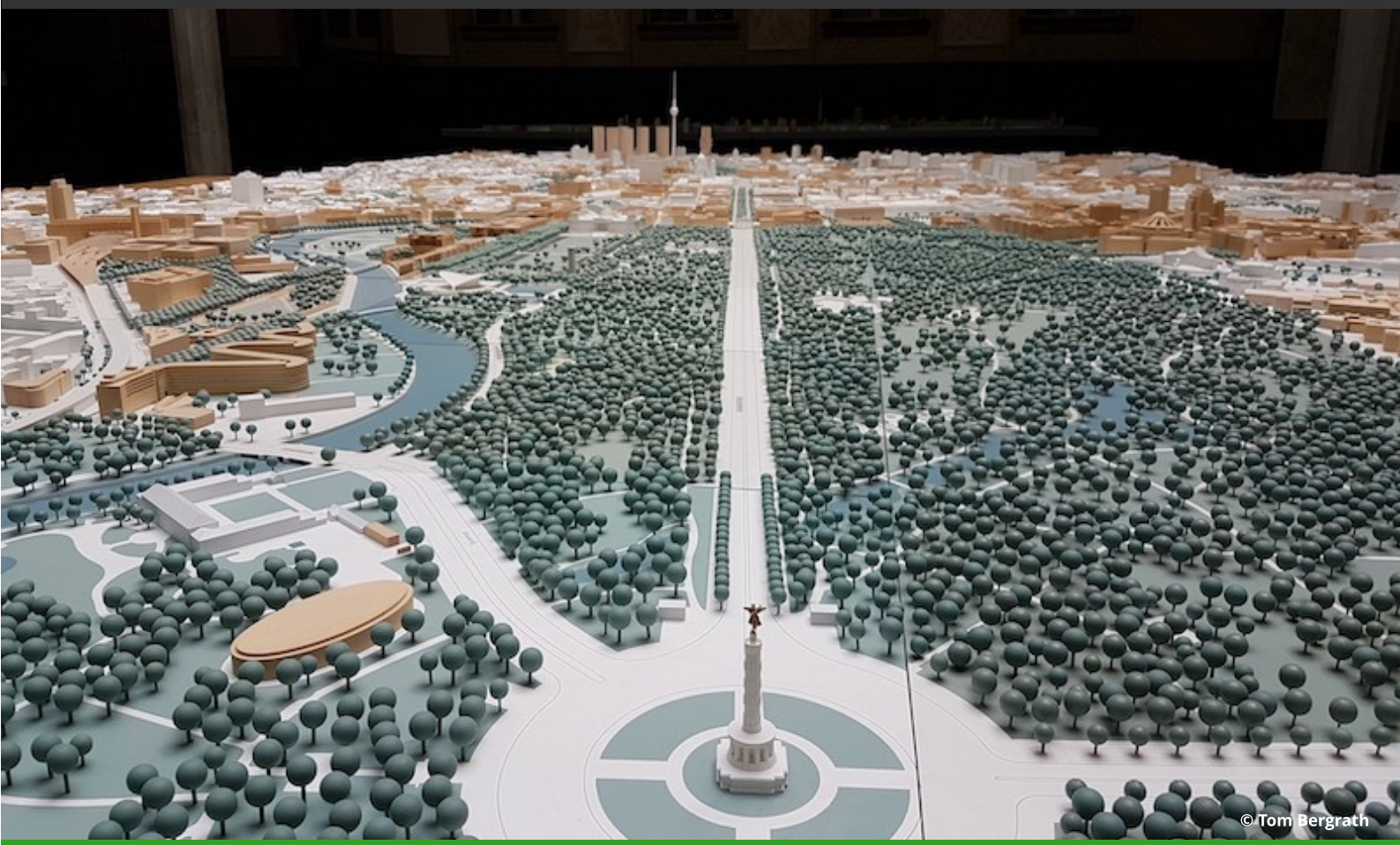

EINDELIJK EENHEID?

Dertig jaar na het vallen van de Berlijnse Muur, zijn sporen van de deling in het stadsbeeld nog altijd aanwezig. "*Jetzt wächst zusammen, was zusammen gehört*", zei voormalig West-Berlijnse burgemeester en oud-Bondskanselier Willy Brandt bij de hereniging van West en Oost. Zijn woorden waren op dat moment nog toekomstmuziek: pas vanaf 2009 leek Berlijn pas echt samen te groeien - en te smelten - tot één stad.

Door **Paul de Bruijn**

Afbeelding:
Deze kaart geeft een overzicht van de uitbreiding van Berlijn na een grootscheepse bestuurlijke herindeling in 1920. Berlijn werd daarmee in één klap op dat moment één van de grootste steden ter wereld.

© Maximilian Dörrbecker (Chumwa), CC BY-SA 3.0

Dat de Val van de Muur door veel Berlijners én andere Europeanen als een euforische gebeurtenis werd gevoeld, weten we. De onmenselijke scheiding van familie, vrienden en collega's door een ondoordringbare barrière was eind 1989 ineens voorbij. Maar hoe snel er ook een politieke eenheid tot stand kwam, fysiek en psychologisch was eenheid ver te zoeken. De Muur had Berlijn in twee verschillende geestestoestanden gebracht. Waar het oostelijk deel van de stad zich telkens moest voegen naar de idealen van het socialistische model en de geopolitieke belangen van de Sovjet- Unie, schikte het westen zich naar de strategische belangen van het westerse bondgenootschap en naar de zegeningen van de markteconomie.

Twee strijdige ideologieën: veel groter kon het contrast in een pas herenigde stad niet zijn. In de decennia van de tweedeling, die politiek gezien al inzette met de oprichting van de DDR in 1949, koos het 'kapitalistische westen' bovendien voor een andere inrichting van de samenleving dan het 'socialistische oosten'. De opgave om, na het indalen van het besef dat Berlijn nu echt weer één stad was, de twee delen weer aan elkaar te hechten was immens. Twee ambtelijke systemen, voortgekomen uit twee tegenstrijdige wereldoriëntaties, een totaal opgesplitste infrastructuur, onder en boven de grond, twee economische stelsels, een winnaars- en verliezerssentiment: bij elkaar leken het onmogelijke barrières om te overwinnen. Bovendien verkeerden beide steden (en beide landen) in het eerste jaar na de Val van de Muur in een staatskundig niemandsland. De grenzen (Berlijnse Muur en IJzeren Gordijn) waren weliswaar doorlaatbaar geworden en deels al verwijderd, formeel bestonden de beide staten - en daarmee dus beide Berlijnen - nog tot de formele Duitse hereniging op 3 oktober. Pas vanaf dat moment kon Berlijn weer de stad als een geheel beschouwen.

Het streven om van Berlijn na 1989 weer één stad te maken, kon niet verbloemen dat haar ontstaansgeschiedenis niet alleen 'recent' is, maar ook tamelijk afwijkend van andere Europese hoofdsteden. Immers: de meeste steden kennen een historisch centrum - in Europa meestal in de Middeleeuwen ontstaan - die door hun groei min of meer 'concentrisch' verder zijn gegroeid. De meeste concentrische steden zijn vandaag de dag herkenbaar aan het ringvormige wegenpatroon, dat nu meestal in gebruik is als binnenring voor het autoverkeer. Ook de grachtengordel van Amsterdam is een treffend voorbeeld.

Hoe anders is de situatie in Berlijn. Als bestuurlijke eenheid is de stad nog geen eeuw oud. Pas in oktober 1920 werd het toenmalige Berlijn, de snelst groeiende stad ter wereld, samengevoegd

Foto links:
Huurkazernes in Friedrichshain

Foto midden:
De Kopenhagener Straße in Prenzlauer Berg lag er een kwart eeuw na de Val van de Muur nog altijd verkrot bij - dit straatbeeld is inmiddels een uitzondering.

Foto rechts:
Op woongebied werd in Oost-Duitsland ingezet op nieuwbouw, vaak in de vorm van *Plattenbau*.; ook op centrale locaties, zoals hier bij Alexanderplatz.

diverse andere 'steden' die er omheen lagen: Neukölln, Schöneberg, Wilmersdorf, Charlottenburg, Lichtenberg en Spandau. Gecombineerd met talrijke *Landgemeinden* en *Gutsbezirken* leidde deze 'inlijving' tot de stad Berlijn zoals we die tot op de dag van vandaag kennen. Met deze samenvoeging telde ´*Groß-Berlin*' 3,8 miljoen inwoners, iets meer dan haar huidige inwonertal van 3,7 miljoen.

Wat voor deze groei zorgde? De periode van sterke industrialisatie, die plaatsvond in de tweede helft van de 19e eeuw. Berlijn groeide binnen enkele decennia uit tot een van de drie grootste steden ter wereld. De stad groeide in sneltreinvaart op gebied van bevolking en economische voorspoed, maar ook in de daarbij behorende sociale misstanden. Om zoveel mogelijk arbeiders te kunnen huisvesten, werden op vele plekken in Berlijn en daarbuiten huurkazernes gebouwd: dicht op elkaar gebouwde woningen, die zich vaak in de omgeving van de fabrieken bevonden. De *Mietskasernen* vormen nog altijd een belangrijk bestanddeel van stadsdelen als Wedding, Kreuzberg en Prenzlauer Berg.

Van een concentrische groei is, door deze razendsnelle groei en 'inlijving' van naburige steden in Berlijn nimmer sprake geweest. Waar in andere Duitse steden van een *Innenstadt* wordt gesproken, houdt Berlijn het op het neutrale *Mitte*. Ook is er nooit een volledige ringweg geweest. Alleen de zuidwestkant van de stad, rond het voormalige West- Berlijn, kent zo'n ontsluitingsweg. Het noordoosten, rondom het voormalige Oost-Berlijn, moet het nog doen met lokale door de stad lopende wegen.

Door de vele littekens die WOII en Koude Oorlog achterlieten - naast zijn van oorsprong al decentrale stedelijke structuur - kende de vers herenigde stad buitensporig veel gaten, spleten en tussenruimten. Berlijn kende na de *Wende* een overvloed aan stilgelegde rangeerterreinen (vaak van enorme omvang), vervallen industrieterreinen, en onbenutte ruimten langs grote uitvalswegen.

Het eerste stedenbouwkundige plan (*Flächennutzungsplan*) dat na de hereniging in 1994 verscheen, stond in het teken van het weer samensmeden van alle boven- en ondergrondse infrastructuur. Alle voorzieningen bestonden namelijk (minimaal) in tweevoud: niet alleen kende Berlijn twee stadhuizen, ook waren er ineens te veel energiecentrales, ziekenhuizen, zwembaden, ondersteunende gemeentelijke diensten, politie- en brandweerkorpsen. En hoewel onzichtbaar, was de tweedeling ondergronds minstens zo omvangrijk als bovengronds. Riolering, elektriciteit, communicatie, metronetwerk: ze waren in de veertig jaar 'Oost' en 'West' allemaal grotendeels gesplitst geraakt.

Op woninggebied was er in de jaren na de hereniging sprake van aanzienlijke tekorten en onevenwichtigheden. Vooral voor de lagere inkomens bleef het aanbod van betaalbare woonruimte achter bij de behoefte. Gevolg: verkrotting.

Er waren in de vroege jaren '90 naar schatting 15.000 verkrotte woningen en 42.000 'verborgen huishoudens': gezinnen die wel ergens inwoonden maar geen zelfstandige woning hadden. Zo bestond in 1994 een acute woningbehoefte aan liefst 57.000 woningen - verkleining van het aantal personen per huishouden niet meegerekend.

In de grote woonwijken, met name in het centrale deel van ex-Oost-Berlijn (stadsdelen als Mitte,

FLÄCHENNUTZUNGSPLAN

- Het stedelijk ontwikkelingsplan heet in ambtelijk Duits het *Flächennutzungsplan* (FNP).
- Het eerste FNP verscheen in 1994, vijf jaar na de Val van de Muur. In 1999, 2004 en 2009 vonden, in tussentijdse publicaties, actualiseringen plaats.
- In het FNP 2015 worden deze aanpassingen samengevat. Maar dat niet alleen: het kijkt voor het eerst vooruit naar nieuwe planningsopgaven.

In de grote woonwijken, met name in het centrale deel van ex- Oost- Berlijn (stadsdelen als Mitte, Friedrichshain en Prenzlauer Berg), was de kwaliteit van het woningenbestand gebrekkig tot slecht. Doordat de DDR zwakke inkomens wettelijk wilde beschermen, bestond er een jarenlang verbod op huurverhoging. Eigenaren van huurwoningen voelden hierdoor niet de behoefte om hun eigendom verder te onderhouden.

Het zijn slechts enkele voorbeelden die weergeven dat het repareren van de door de deling aangebrachte schade veel tijd en geld kostte. Over een overkoepelende stedenbouwkundige visie werd dan ook nauwelijks nagedacht. Het zou nog tot 2015 duren, voordat stad (tevens deelstaat) Berlijn de vorming van één stad bij het maken van een nieuw stedenbouwkundig plan (2015- 2030) als uitgangspunt kon nemen. De tijd van puin ruimen en wonden helen was voorbij; 'optimisme' en 'groei' werden de nieuwe toverwoorden.

"Nu de stad groeit, zijn de opties beperkt."

Speerpunt voor de snelgroeiende stad werd woningbouw: veel en snel. Het *Flächennutzungsplan* 2015 (FNP 2015) voorzag, behalve nieuwe maatregelen op gebied van infrastructuur, in de bouw van 137.000 woningen om aan reusachtige vraag te kunnen voldoen. Er werd vooral ingezet op de bouw van woningen voor lager betaalden en gezinnen. Tussen 2010 en 2017 zijn ruim 64.000 woningen gerealiseerd, waarvan bijna de helft na 2015. Daarbij valt op dat het procentuele verschil ten opzichte van het jaar ervoor, elk jaar oploopt: van 0,2% meer woningen in 2011 (t.o.v. het voorgaande jaar) naar 0,8% in 2017 (t.o.v. het voorgaande jaar).

Het tempo is, ondanks het imago van *Bausenator* Katrin Lompscher als 'niet- bouwende bouwsenator', dan ook stevig opgevoerd. Maar of het rap genoeg is, blijft de vraag: de woningnood is de laatste jaren een van de meest brandende kwesties die de stad bezighoudt. Nu de stad groeit zijn de opties beperkt: waar bouw je nieuwe sociale woningen, scholen of kinderdagverblijven? De bizarre situatie doet zich dan ook voor dat de stad eerder verkochte, maar nog niet bebouwde grond, weer terugkoopt.

Op beleidsmatig vlak lijkt Berlijn zich in de bouwwoede niet blind te staren en zich bewust te zijn van de waarde van kwalitatief goede openbare ruimte. Toch moeten de veelgeprezen *Freiräume*, die het herenigde Berlijn zo'n vrijdenkend karakter meegaven, er stilaan aan geloven. Juist deze plekken zijn door de verdichting van de stad in beeld voor bebouwing.

Bij het realiseren van zoveel woningen stuit de stad op haar grenzen en moet ze strijdige belangen en principes gaan afwegen. Vooral omdat het stedenbouwkundig laaghangend fruit - oude fabrieksterreinen, buiten gebruik gestelde begraafplaatsen, oude rangeerterreinen en de gronden onder de voormalige Muur - vrijwel op is. Daarnaast heeft de stad in de decennia na de 'Val' veel grond verkocht, om met de opbrengsten de torenhoge schuldenberg te kunnen beheersen.

Hoogbouw dan maar? Inderdaad. Het is iets dat in Berlijn relatief zelden voorkwam. Omdat er altijd voldoende ruimte was, was het stapelen simpelweg niet nodig. Dat wordt de komende jaren anders. Nu al wordt het ene na het andere plan bekendgemaakt voor hoogbouw. Hotels en luxueuze appartementencomplexen bepalen steeds vaker de Berlijnse skyline. De golf aan beleggingsgeld, op

FREIRÄUME

- *Freiräume* zijn een begrip in de Duitse ruimtelijke ordening. Het zijn ruimten die voor toekomstige ontwikkelingen gereserveerd zijn.
- Een deel is voortgekomen uit door oorlogshandelingen, weggevallen woningen of woonblokken.

zoek naar rendement, is daarbij een aanjager.

Toch is Berlijn nog altijd niet dicht bebouwd. Nog altijd ademt de stad volop ruimte. Zo telt Berlijn momenteel 8.170 inwoners per km^2: een laag aantal vergeleken met Parijs (18.570) en Londen (10.940 inwoners per km^2). Echte (30+ etages) hoogbouw is er in de stad maar weinig. Ook flatbebouwing uit de DDR-periode, zoals veel te zien is in stadsdelen Lichtenberg, Marzahn en Hellersdorf, komt vaak niet veel hoger dan 20 etages.

Maar tijden veranderen en er staat op steeds meer locaties hoogbouw gepland. In de marges van verkeersknooppunten en stations wordt gezocht naar bouwlocaties. Ook zijn er door de hele stad heen nog altijd winkels en garages die maar 1 bouwlaag kennen: op vele van deze locaties gaat alsnog gestapeld worden. Wellicht dat Berlijn nieuwe inspiratie put uit het opmerkelijke bouwproject 'Schlangenbader Straße' in het West-Berlijnse stadsdeel Wilmersdorf. Hier is in de jaren '70 een groot wooncomplex boven de snelweg gebouwd.

Dat Berlijn nog verder zal veranderen en groien staat wel vast. Maar veel voorspellingen zijn niet uitgekomen. De 6 miljoen inwoners, voorspeld in de euforie na de Val van de Muur, zal de huidige generatie niet meer meemaken. Nu de groei van de toestroom naar Berlijn lijkt af te vlakken en een einde aan de vastgoedhausse onvermijdelijk dichterbij komt, is de toekomst allesbehalve zeker. Maar als er één constante factor is waarmee Berlijn weet om te gaan, dan is het wel onzekerheid. Een levende stad. Dat is het, dat blijft het. ▣

Links:

'Fahrt durchs Hochhaus auf der Autobahn. Berlin, Schlangenbader'.
Bron: **https://youtu.be/l8TNDJJpcpM**

Rechts:

'Marzahn, historische Bilder'.
Bron: **https://youtu.be/8-ph2nd_geY**

HELP...
DE DDR VERVAAGT!

Oost-Berlijn: Voetnoot van de geschiedenis

Door **Peter Bijl**

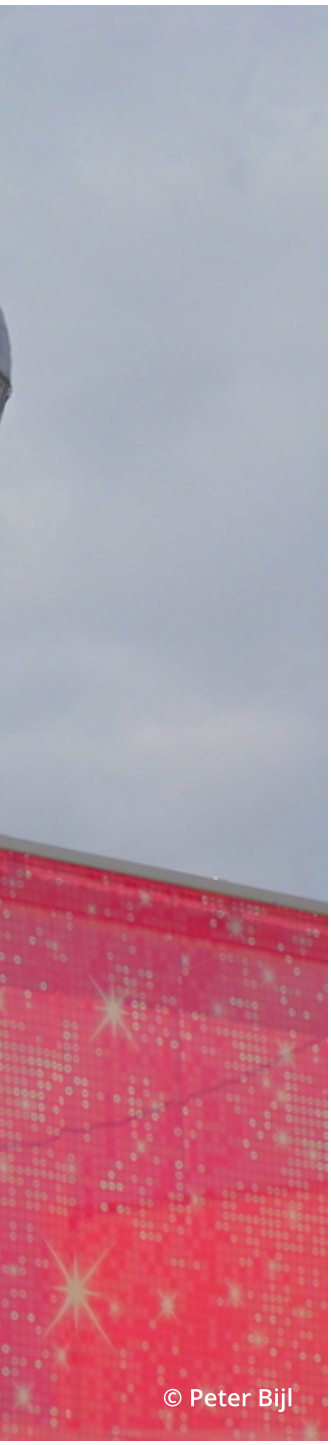
© Peter Bijl

Is er nog verschil tussen Oost en West? Het is tijdens Berlijn-tours nog altijd een van de meest gestelde vragen. Logisch: het recente gedeelde verleden blijft tot de verbeelding spreken. Maar laten we tegelijk realistisch blijven: Berlijn is verder gegroeid, een nieuwe, jonge stad geworden. Ondertussen is de Muur inmiddels langer verdwenen, dan dat hij overeind stond.

Zoals u elders in dit magazine kunt lezen, probeert het herenigde Berlijn op het gebied van stadsontwikkeling zijn decennialange - onvrijwillige - deling teniet te doen, door terug te grijpen op de 'eenheid' die bestond in het vooroorlogse Berlijn. Het DDR-verleden belandt daarmee steeds meer in de kantlijn. Waar de afkorting DDR voor stond? Het moet aan de meeste buitenstaanders inmiddels uitgelegd worden.

Maar ook plekken, die in jaren tachtig nog beeldbepalend voor het Oosten waren, raken steeds sterker uit de gratie. Welke niet-(Oost-)Berlijner kan zich het *Palast der Republik* nog herinneren? Het *Kulturpark Plänterwald*? Of het nabijgelegen *Haus Zenner*? Het zijn stuk voor stuk relicten uit de DDR. Plekken die voor sommige generaties een sentimentele waarde hebben. Maar die steeds meer verworden tot een voetnoot van de moderne geschiedenis.

Onderweg door ex-Oost-Berlijn nemen we een vijftal markante ex-DDR-locaties onder de loep. En beschrijven hun transformatie.

VAN HONECKER NAAR HUMBOLDT

Foto links:
Het Palast der Republik wordt afgebroken; op de achtergrond de Fernsehturm met Telekom-reclame

Foto volgende pagina rechtsboven:
Het Palast der Republik in staat van ontbinding

Foto volgende pagina midden rechts:
Het Palast in 2005, zonder DDR-wapen

Video midden links:
DDR Palast der Republik rbb Doku
Bron: https://youtu.be/FHfr7mqZK8U

Foto's volgende pagina onderaan:
Humboldt-Forum in aanbouw

1. PALAST DER REPUBLIK / HUMBOLDT FORUM

Het afgelopen decennium, toen Berlijn zich goed beschouwd nog in de nadagen bevond van de wilde jaren negentig, was de erfenis van de DDR in de stad nog goed voelbaar. De naam *Palast der Republik* lag bij velen op de lippen. Tegen de geplande afbraak van het 'Palast' werd heftig geprotesteerd. Niet alleen lagen in dit publiekelijk toegankelijke parlementsgebouw vele dierbare herinneringen van de opgroeiende DDR-jeugd, ook zou het weghalen van de restanten van het Palast gelijkstaan aan het *deleten* van veertig jaar DDR.

Inmiddels is op dezelfde plek het *Humboldt Forum* op volle koers richting zijn opening, eind 2019. Herinneringen aan het Palast zijn steeds meer aan het vervagen. Zoals de vorm en invulling van het nieuwe cultuurpaleis goed laten zien, grijpen de elites van het herenigde Duitsland liever terug naar het (Pruisische) vooroorlogse verleden, dan aan te knopen op de socialistische tradities. De DDR? Die wordt laagje voor laagje uitgegumd.

Over *Ostalgie*, de modeterm die het afgelopen decennium zo in zwang was, aanknopend op het succes van de filmhit *Good bye, Lenin* uit 2003, heeft niemand het meer. Het ooit zo trotse land is in de 21e eeuw niet veel meer dan een museumstuk geworden. Zoals ook de rijen voor het DDR-museum iedere dag weer bewijzen: een museum dat, in de schaduw van de Berliner Dom, bovendien gelegen is op een plek die tot de minst 'ostalgische' locaties van de voormalige socialistische heilstaat behoort.

Aan de overkant van de straat, op het ooit zo stralende *Marx- Engels- Forum,* staan de sculpturen van Karl Marx en Friedrich Engels nog overeind, dat wel. Maar ook zij zijn, met de verlenging van metrolijn U5, op een zijspoor geraakt.

© Peter Bijl

© Peter Bijl

© Peter Bijl

© Peter Bijl

© Peter Bijl

2. STAATSRATSGEBÄUDE / EUROPEAN SCHOOL OF MANAGEMENT AND TECHNOLOGY

Een kleine vierhonderd meter verder, aan de overkant van Marx en Engels, is het niet veel anders. Als zetel van de *Staatsrat*, het staatshoofd van de DDR, was het *Staatsratsgebäude* een kleine dertig jaar geleden, in de late leidersdagen van Erich Honecker, nog altijd de glorie zelve. Zelfs na het verdwijnen van de DDR werd de uitstraling van het gebouw niet onderschat: tijdens de bouw van het *Bundeskanzleramt*, tussen 1999 en 2001, zetelde bondskanselier Gerhard Schröder hier.

Daarna was het tijd voor transformatie: sinds 2006 is in het voormalige Staatsratsgebäude de *European School of Management and Technology* (EMST) gevestigd. De *business skills* die de studenten hier dagelijks leren, vormen een schril contrast met de revolutionaire arbeidersbeweging, die zo prachtig is weergegeven in de kleurrijke glaswand die het trappenhuis nog altijd siert. Maar wie de afgebeelde Karl Liebknecht en Rosa Luxemburg eigenlijk zijn? Het valt allicht te *googlen*.

VAN PLANECONOMIE NAAR BUSINESS TARGETS

Foto vorige pagina:
Glas-in-lood met onder meer de afbeeldingen van Karl Liebknecht en Rosa Luxemburg

Foto linksboven:
De ingang van het ex-Staatsratgebäude: een namaak-portaal van het oude *Stadtschloss* , waar Karl Liebknecht op 9 november 1918 de 'vrije socialistische republiek' uitriep

Foto rechtsboven:
Waar kapitalisme en communisme samenkomen: de foyer van EMST

Foto midden rechts:
Tussen ex-Palast en ex-Staatsratgebäude wordt aan de weg getimmerd

Foto rechtsonder:
Van *Volkseigentum* tot *sharing economy*: wat zou Honecker gedacht hebben?

© Peter Bijl

3. EAST SIDE GALLERY / MERCEDES-BENZ-PLATZ

Vrijwel iedere Berlijn-bezoeker zal er de afgelopen kwarteeuw wel eens langsgelopen zijn: de *East Side Gallery*, in stadsdeel Friedrichshain. Het langste overgebleven stuk Berlijnse Muur is tevens het meest kleurrijke, met zijn vele (in 1990 aangebrachte en in 2009 gerenoveerde) politiek getinte muurschilderingen. Maar in vergelijking met het vorige decennium, toen enerzijds de troosteloze omgeving de uitzichtloze situatie rond de Muur extra accentueerde en anderzijds de stadsstrandjes de waterkant tegelijk een contrastrijk strandgevoel meegaven, heeft de East Side Gallery aan impact ingeboet.

Met de opening van de *O2 World*, inmiddels *Mercedes-Benz-Arena*, verdween in 2008 het eerste stuk uit de overgebleven Muur. In 2013 gingen Berlijners massaal op de barricaden (met David Hasselhoff onder de arm) om de komst van de luxe woontoren *Living Levels* tegen te houden – en daarmee de monumentenstatus van de East Side Gallery, als symbool voor de Berlijnse Muur, te benadrukken. Het mocht niet baten: de woontoren kwam er.

Inmiddels zijn we enkele jaren verder. En klagen de inwoners van die toren momenteel steen en been om de bouw van het naburige hotel tegen te houden, die hun zon tegenhoudt. De Muur wordt ondertussen steeds meer decor. Druk bezocht wordt ze wel nog altijd.

Naar de voorheen zo prominent zichtbare evenementenarena, op de Mercedes-Platz, is het inmiddels ook zoeken: zo snel is er, mede door financiële injecties van Mercedes, een hele wijk omheen opgetrokken, naar Amerikaans model. Inclusief een gloednieuwe concerthal en winkelcentrum, even passend als fantasieloos *East Side Mall* genoemd. En de Muur? Die was er ook nog.

© Peter Bijl

© Tom Bergrath

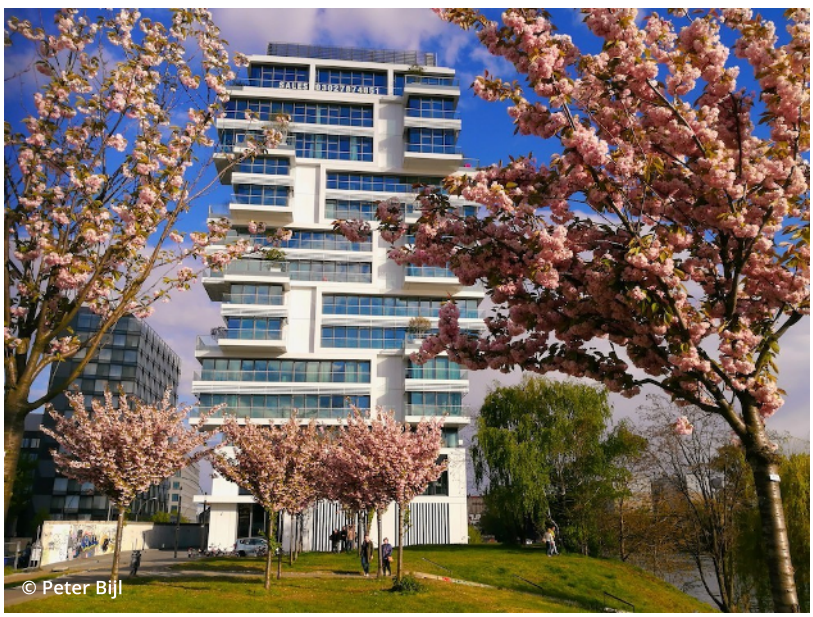
© Peter Bijl

VAN TRABANT NAAR MERCEDES

Foto vorige pagina:
Voor de bouw van de O2 World (nu Mercedes-Benz Arena) werd een eerste gat in de East Side Gallery geslagen

Foto boven:
Aan de East Side Gallery is de Berlijnse Muur steeds meer tot een toeristisch decorstuk verworden

Foto midden links:
Mercedes-Platz met op de achtergrond de Mercedes-Benz Arena: een grote evenementenhal voor sportwedstrijden en popconcerten

Foto linksonder:
Living Levels, het controversiële vastgoedproject op de voormalige *Todesstreifen* (grensstrook aan de Muur). Luxewoningen op de plek waar tot 1989 nog met scherp geschoten werd: het kan verkeren.

4. FUNKHAUS

We volgen het water, en belanden zes kilometer verder in een bijzonder deel van het oude oosten: Oberschöneweide. Alwaar de dynamiek van de stad een stuk minder snel en trendy lijkt. Maar schijn bedriegt: het prestigieuze *Funkhaus*-complex, vanaf 1956 het kloppend hart van de DDR-radio, is in amper een paar jaar tijd hipper geworden dan ooit tevoren.

Het is een plek met een iconisch verleden: in de Koude Oorlog - die ook een cultureel conflict tussen beide Duitslanden vormde - wilde het oosten zoveel mogelijk indruk maken: met de *Große Sendesaal* herrees in het *Funkhaus Nalepastraße* een van de best klinkende opnameruimtes ter wereld, met name voor symfonieorkesten.

Hoewel met name *Block A* met zijn grote opnamestudio in gebruik bleef, wilde na de *Wende* jarenlang niemand zijn handen aan het terrein branden: te groot, te complex, te vervallen. Maar met het vinden van een investeerder in 2006 (*Keshet Geschäftsführungs GmbH*, met een Israëlische investeerder aan het hoofd), die het Funkhaus-terrein voor ruim 3 miljoen euro opkocht, kwam de geest langzaam uit de fles. Steeds meer muziek- en mediabedrijfjes namen hun intrek, met name in het imposante hoofdgebouw.

De Roemeense ex-bankier Uwe Fabich maakte vervolgens de transformatie compleet. Als eigenaar van club Postbahnhof in Friedrichshain, kocht hij het Funkhaus in 2015 voor 12 miljoen. "Een schijntje", noemde hij het in de *Berliner Zeitung*. Fabisch positioneerde het Funkhaus als spectaculaire evenementenlocatie, met name in de muziekwereld. Vooral een gesponsord promotie- concert van Depeche Mode (in Duitsland de grootste band ter wereld) en twee edities van het *People Festival*, met 200 internationale muzikanten op de poster, maakten het terrein bij vele muzikanten en bezoekers tot een begrip.

Dat zijn locatie ook qua bereikbaarheid afgelegen is - drie keer per uur gaat er een klein trammetje vanaf station Ostkreuz - deerde hem niet. Sterker nog: Fabisch heeft er in 2018 het oude Kraftwerk Rummelsburg, dat nabijgelegen is, als beoogd hotelterrein bijgekocht. Voor een slordige dertig miljoen.

Het Funkhaus mag dan sterker dan de afgelopen kwarteeuw op de kaart staan, van de DDR-ideologie is op deze plek weinig meer over. Achter de trendy-minimalistisch uitgelichte bar vinden we enkel bebaarde *cocktailshakers*, waarvoor de term 'hipster' lijkt te zijn uitgevonden. Ze spreken louter Engels. De betaling gaat enkel via een ter plekke op te laden *chipcard*. Geen *Ostmark* meer te bekennen.

VAN STAATSAPPARAAT NAAR HIPSTERHUB

Foto vorige pagina:
Gang naar de hoorspelstudio's; hoorspelen waren een populair fenomeen op de DDR-radio.

Foto's boven:
In de DDR uitsluitend bedoeld als akoestisch perfecte opnamestudio, is *Saal 1* van het Funkhaus-complex de laatste jaren uitgegroeid tot een van de populairste concertlocaties van Berlijn. Op het beeld links de band Junun, met midden in beeld Radiohead-gitarist Jonny Greenwood. Rechts het uithangbord van de oude melkbar, hier uitgelicht met het welbekende roze van sponsor Telekom.

Foto's midden rechts:
Op het grote beeld honderden Berlijners, vol spanning wachtend op het geheim gehouden concert van de populaire *indie*-band Bon Iver tijdens het eerste People Festival - georganiseerd door het trendy Michelberger Hotel. Op het kleine beeld wordt een door Red Bull gesponsord evenement aangekondigd.

Foto rechtsonder:
Waar in DDR-tijden mogelijk *Ketwurst* en surrogaatkoffie werd geserveerd, kun je nu terecht voor hippe pizza´s en *flat whites.*

5. SPREEPARK

Of dat binnenkort aan de overkant van de Spree ook zo gaat? Het zou heel goed kunnen. Want ook het *Spreepark* is in transformatie. Eind jaren '60 gebouwd als het enige pretpark van het land, raakte het bij de DDR-bevolking razend populaire *Kulturpark Plänterwald* na de Wende in het slob. Na faillissement in 2001, onder leiding van de nieuwe (West-Duitse) eigenaar Norbert Witte bleef de tijd stilstaan – en verviel het Spreepark tot een spookpretpark. Dat bij Berlijn- bezoekers echter onverminderd populair bleef, maar dan als droomlocatie voor *urban exploring*.

Over het hek klimmen wordt de laatste jaren nauwelijks meer gedaan: hier zorgt de extra beveiliging wel voor. En niet in de laatste plaats: de toekomstplannen. Plannen van mogelijke nieuwe investeerders kwamen in de meer dan vijftien jaar na sluiting niet van de grond, mede dankzij bureaucratische hindernissen. Bij de start van de bouw in 1961 werd namelijk wettelijk voorge- schreven dat het terrein 100 jaar lang een pretpark- of recreatiefunctie moest behouden. En die wetten gelden nog steeds. Zo bleef het Spreepark eigendom van de deelstaat Berlijn.

Bijna 50 jaar na opening van het Kulturpark Plänterwald, is echter zijn *renaissance* in zicht. De Berlijnse senaat heeft de gemeentelijke instantie Grün Berlin de opdracht gegeven een nieuw gebruiksconcept te ontwikkelen, in de vorm van een openbaar park. Eerder al verantwoordelijk voor de transformaties van de openbare parken Tempelhofer Feld, Schöneberger Südgelände en Park am Gleisdreieck, lijkt de toekomst van het Spreepark bij Grün Berlin in goede handen.

De eerste lading 'definitieve' concepten is veelbelovend, en grijpt op spannende wijze terug naar het oorspronkelijke pretpark- karakter. Maar de DDR? Die is in geen velden of wegen meer te bekennen. Het zal in oostelijk Berlijn vast niet de laatste keer zijn.

© Peter Bijl

VAN PRETPARK-RUÏNE NAAR KUNST- EN CULTUURPARK

Foto vorige pagina; foto linksboven, rechtsboven en midden rechts:
Stilgevallen attracties en attributen: het zijn de zichtbare overblijfselen van een ooit roemrucht pretpark

Foto onderaan:
Ideeën voor een nieuwe invulling van het park: ze werden de laatste jaren veelvuldig door burgers aangedragen

© Peter Bijl

© Peter Bijl

© Peter Bijl

BERLIJN BEWEEGT

VERANDERINGEN 2008 - 2018

- IN RAZEND TEMPO

© Peter Bijl

"Berlijn is veranderd de laatste jaren." Je hoort het in de stad bijna iedereen zeggen. Tenminste: iedereen die hier geruime tijd is - of die telkens blijft terugkeren. Maar is dat wel zo? En zo ja, hoe uit die verandering zich in straatbeeld, dynamiek en dagelijks leven? Terugblikkend op een bewogen decennium, zien we opvallend veel sporen van globalisering.

Door **Peter Bijl**

Op het moment dat ik dit schrijf is het 2018. Het jaar, dat ik me officieel 10 jaar *Wahlberliner* kan noemen. Een *Urberliner* zal ik nooit worden, maar deze stad is wel deel van mij geworden. Na een eerder langdurig studieverblijf in 2004, en tientallen bezoekjes in de jaren daarna, vestigde ik mij op 31 mei 2008 (tevens mijn verjaardag) in een prachtige laat- 19e-eeuwse woning in stadsdeel Friedrichshain. Voor onbepaalde tijd. Die binnen de kortste keren een decennium bleek te klokken. In die tien jaar ben ik zelf, onder invloed van de stad, veranderd. Maar deze stad is dat waarschijnlijk nog veel meer.

Was Berlijn in 2008 nog een uitbundige adolescent van achttien, inmiddels is de stad – gerekend vanaf de Hereniging (1990) – tot een late twintiger uitgegroeid, voorzien van een relatief volwassen levensstijl. Een *millennial*, die met een schuine blik op de smartphone zelfverzekerd vooruit kijkt, maar de tijdelijke jobs nog altijd aan elkaar rijgt. Want als er, behalve de plotselinge woningnood en de reusachtige stijging van woonprijzen, iets is dat Berlijn als woonstad typeert: het is niet de plek om een stabiel leven op te bouwen. Althans niet voor het gros van de nieuwe Berlijners, dat hier sinds de jongste eeuwwisseling neergestreken is.

Over de belangrijkste verandering kunnen we kort zijn: Berlijn zit in een groeispurt. En die uit zich op vele vlakken. Waarover we minder kort zullen zijn. Tien jaar geleden lukte het me relatief eenvoudig om binnen twee dagen een mooie woning te vinden, voor een prima prijs – en nog centraal gelegen ook. Hoe ik die tegenkwam? Op een lantaarnpaal, bij het metrostation om de hoek, Samariterstraße. '*Nachmieter gesucht*', stond er met welhaast schreeuwende letters op het briefje. '*Ab sofort*'.

Ik belde na het zien van de advertentie direct de eigenaar, ging een uur later langs en stond weer een uur later met een ouderwetse steeksleutelbos in mijn handen, na het ondertekenen van een huurcontract. Een gelukstreffer wellicht, maar ik was lang niet de enige met dergelijke verhalen.

Tijden zijn echter veranderd. Wie nu in Berlijn komt wonen, mag in zijn handen knijpen binnen een paar maanden een appartement gevonden te hebben. Voor een aantrekkelijk geprijsde *Altbau*-woning in het populaire stadsdeel Prenzlauer Berg stonden onlangs 800 personen in de rij, met salarisstrookjes en schuldenvrijverklaringen direct in de hand. Berlijn is niet meer de stad waar je snel, goedkoop en zonder bureaucratische hordes woonruimte vindt. Integendeel zelfs, zoals uitgebreid aan de orde komt in het artikel over de overspannen woningmarkt.

Kan het stadsbestuur een passend antwoord op deze ontwikkeling bedenken? Ze zal wel moeten. Want het einde van de groeispurt is nog lang niet in zicht. Maar de vraag is of ze daartoe in staat is. Lees daarover meer in het artikel over planningsregie.

Verwonderlijk zijn de stijgende woonkosten niet, kijkend naar de ontwikkelingen op de kapitaalmarkt en naar het sinds 2008 razendsnel stijgende inwoneraantal. In het laatste decennium is de stad gegroeid van 3,4 miljoen naar circa 3,7 miljoen inwoners - het hoogste aantal sinds de Tweede Wereldoorlog. Zo veel als 75 jaar geleden (4,5 miljoen) is het aantal bij lange na nog niet, maar na een stil-

Foto links:
Raven tegen racisme: voor vele jongeren is het Berlijn ten voeten uit.

Foto rechts:
Rauw, industrieel en creatief is - nog altijd - het imago van het jonge Berlijn.

Beeld linksboven:
Bericht van het lokale radio- en televisiestation RBB: 800 geïnteresseerden in de rij voor het bezichtigen van één woning.

Tabel rechtsboven:
Deze tabel toont de Duitse steden met de hoogste huurprijzen, berekend in euro per vierkante meter in kwartaal 2 van 2018. Berlijn gold lange tijd als een goedkope stad om te wonen. Die tijden zijn al lang voorbij.
Bron: Empirica, via **statista.com**.

stand van decennia is de groeispurt van ongeveer 50.000 nieuwe Berlijners per jaar - zes jaar achter elkaar - op zijn zachtst gezegd opmerkelijk.

Sterker nog: ze zorgt ervoor dat Berlijn in Europa tot de steden behoort waar woonprijzen het snelste stijgen. Prijzen liggen soms weliswaar nog altijd onder die van andere grote steden in Duitsland en Europa, maar het verschil wordt steeds minder - terwijl de lonen elders stukken hoger liggen. Goedkoop is Berlijn allang niet meer, wel is het nog altijd betaalbaar. Al hangt het er daarbij soms wel vanaf of je je inkomen in Berlijn verdient – of daarbuiten. Wat ons meteen bij het volgende punt brengt.

In 2005 bereikte de arbeidsmarkt in Berlijn een Berlijn dramatisch dieptepunt: het werkeloosheidscijfer schurkte tegen de 20 procent. Inmiddels zien de cijfers er rooskleuriger uit. Toch geef ik het je te doen. Probeer maar eens om in rap tempo een goede en degelijk betaalde baan in Berlijn te vinden binnen jouw vakgebied. Met een werkloosheidscijfer rond de 10% en een groot aantal 400- euro-baantjes (schijnwerkeloosheid?), blijft het in Berlijn behelpen – helemaal als buitenlander. Wie van buiten komt, begint beter iets voor zichzelf. Of belandt al gauw in de schimmige wereld van de callcenters. Tenzij je een handige web- of app- ontwikkelaar bent. Dan is de wereld van de start-ups jouw *short-cut* naar je volgende tijdelijke contract.

Cijfers zeggen niet alles, maar de kloof tussen arm en rijk groeit wereldwijd, zeker in grote steden. Ook in Berlijn wordt de armoede steeds zichtbaarder, bij inwoners van in verschillende leeftijdsklassen en achtergronden. Het officieel aantal daklozen, 37.000, is zelfs meer dan een verdubbeling van het cijfer van 2016, meldde *Der Tagesspiegel* recentelijk. Waarbij een groot deel daarvan een Oost-Europese achtergrond heeft.

Waar komt deze *Ansturm* naar Berlijn vandaan? Uit allerlei hoeken. Geheel in lijn met de voortschrijdende globalisering, waarin grote steden overal ter wereld steeds meer in trek zijn, is de stad een mondiale magneet geworden. Wie kijkt naar de cijfers van 2016, ziet dat - per saldo - vrijwel alle nieuwe Berlijners uit het (merendeels Europese) buitenland komen - een cijfer dat hoger ligt dan ooit. Zoals het absolute merendeel aan de nieuwe inwoners (82%!) tot de categorie 18-tot-30-jarigen behoort - wat allicht ook bijdraagt aan het alsmaar stijgende geboortecijfer.

Tabel:
Werkloosheidscijfers Vanaf 2005 dalen de cijfers in Berlijn
Bron: Bundesagentur für Arbeit, via statista.com

Foto midden rechts:
Metrostation Hallesches Tor in het multiculturele Kreuzberg

Foto rechtsonder:
De kloof tussen arm en rijk groeit ook in Berlijn

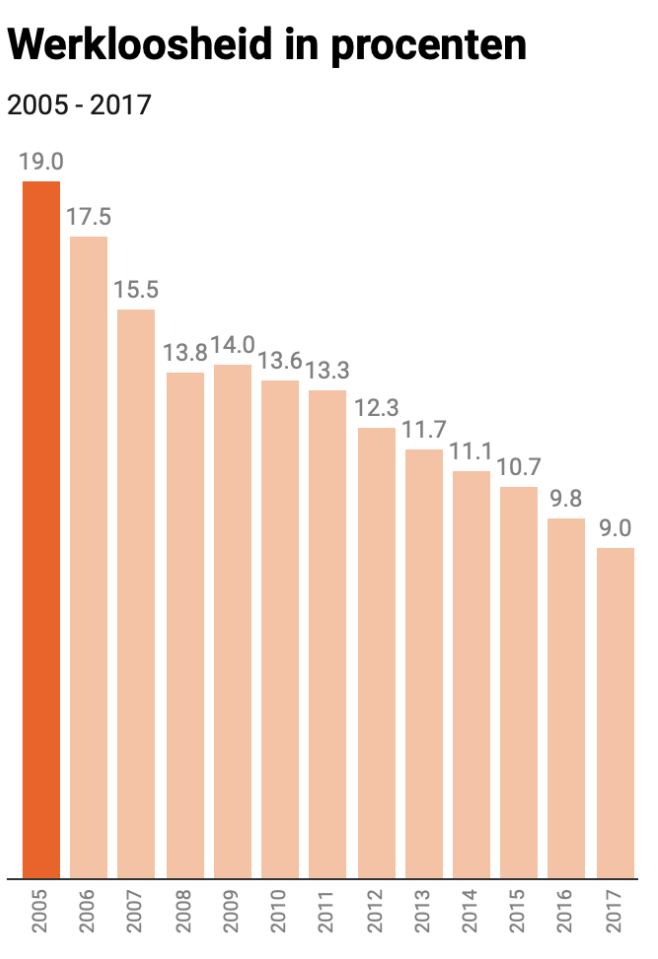

De economische crisis zorgde er het afgelopen decennium voor dat talloze hoog opgeleide Zuid-Europeanen hun steden in Spanje, Portugal of Griekenland inruilden voor Berlijn, in het bijzonder voor Neukölln. Beter een vervelend *callcenter*-baantje in een betaalbare en bruisende stad immers, met een geweldig nachtleven, dan helemaal geen baantje - danwel zicht op een rooskleurige economische toekomst.

Maar ook het vluchtelingenvraagstuk heeft de Berlijn de afgelopen jaren sterk in zijn greep gehouden. Zie je dit in het straatbeeld? Nauwelijks. Zie je dit in de cijfers? Absoluut. Zo zijn de 32.704 Berlijnse Syriërs sinds 2016 vierde nationaliteit geworden in de stad, na de Duitsers (2,78 miljoen Berlijners), de Turken (97.682) en de Polen (55.846). Een groot deel van hen is echter nog altijd wachtende op *überhaupt* de mogelijkheden - en de toestemming - een nieuw leven op te bouwen.

Met wachten hebben we een ander toverwoord te pakken, om het huidige Berlijn te beschrijven. Zo wachtten we kerst 2018 al bijna 2500 dagen op de opening van de nieuwe luchthaven BER, gerekend vanaf de destijds gecommuniceerde openingsdatum (3 juni 2012). Hoe vaak ze ook bespot wordt; de ooit-luchthaven BER is wel degelijk het schoolvoorbeeld van al die elementen waar het in het gemondialiseerde Berlijn aan schort.

De cultuur van decennialange bezuinigingen in het overheidsapparaat, mede ingegeven door de jarenlange stagnatie in inwoneraantal, is de laatste jaren – juist door de plotselinge enorme groei van de stad - meer dan ooit aan de oppervlakte gekomen. Een groeispurt was wel het laatste waarop het ambtenarenapparaat was ingesteld.

De lokale bureaucratie is vaak mikpunt van spot en bron van collectieve ergernis. Zo maak je als nieuwe Berliner al maanden vooraf je inschrij-

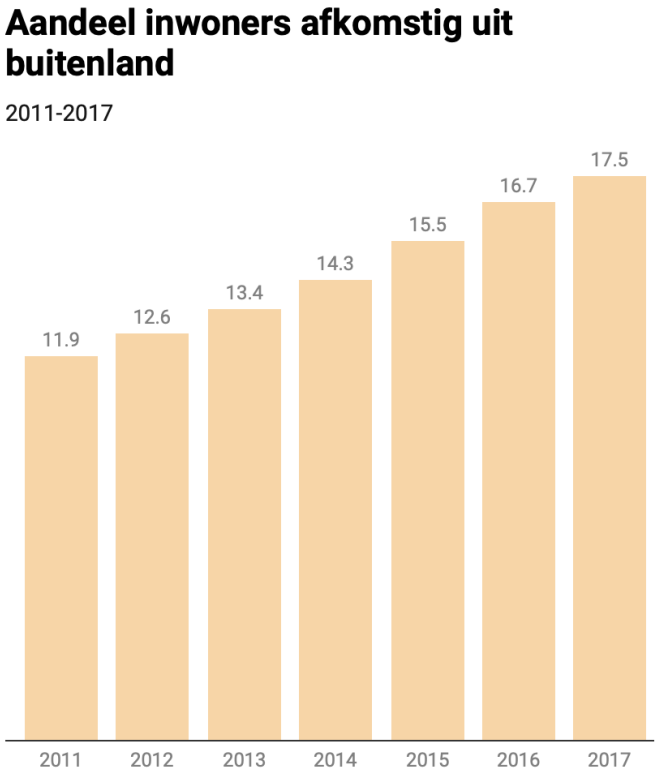

vingsafspraak. En schrijf je je kind in voor de kinderopvang wanneer het nog niet eens geboren (of verwekt) is. Zelfs de stroom vluchtelingen, die zomer 2015 Berlijn bereikte, moest soms dagen afzien op het terrein van de asielregistratie, om enkel een nummertje te kunnen trekken. *Willkommen in Berlin.*

Waar Duitsland op het gebied van (geo)politiek weer het onbetwiste centrum van Europa is geworden, in een alsmaar sterker geglobaliseerde en gedigitaliseerde wereld bovendien, is het juist de hoofdstad van de 'Motor van Europa' waar deze gebreken zich blijven opstapelen en openbaren. Maar waar dat een decennium geleden nog bijdroeg aan de charme van de stad, heeft zich dit voor vele inwoners en gebruikers van de stad tot flessenhals of soms zelfs pijnpunt ontwikkeld.

Toch is er voldoende voedingsbodem voor optimisme. Alle impulsen van buitenaf - inclusief het sterk toegenomen toerisme - zorgen ervoor dat Berlijn een kosmopolitisch nieuw jasje aan de garderobe heeft kunnen toevoegen. Hoewel vele Berlijners zich groen en geel ergeren aan Engelse aanspreekvormen in de horeca, heeft deze internationaliteit de stad wel degelijk een enorme *boost* gegeven.

Op culinair (of *food* in kosmopolitisch jargon) gebied heeft Berlijn flinke stappen gezet. Ook op toeristisch vlak is dat het geval: qua absolute bezoekersaantallen staat Berlijn inmiddels in de Europese Top-3, naast Londen en Parijs. En dat zijn ontwik-

Tabel:
Het percentage Berlijners met een buitenlandse achtergrond neemt neemt sinds 2011 sneller toe dan voorheen
Bron: Statistisches Bundesamt, via **statista.com**

Foto rechtsboven:
Het wachten duurt en duurt, voor zovele nieuwkomers in de stad. Ondertussen wordt er duchtig doorgebouwd

Foto rechtsonder:
Powered by Google: The Factory, op de grens van Mitte en Wedding, is een magneet in de Berlijnse *startup*-wereld

© Peter Bijl

© Peter Bijl

kelingen die een decennium geleden nauwelijks voorstelbaar waren.

De combinatie van dat kosmopolitisme, de voorheen zo betaalbare huurprijzen en het pas in 2015 afgeschafte gebrek aan minimumloon, heeft standplaats Berlijn de laatste tien jaar bijna *unschlagbar* gemaakt voor vele *tech*- bedrijven en *startups*. Berlijn was niet alleen de plek waar je goedkope, hoog opgeleide arbeidskrachten en internationaal talent op je weg vond, maar onderweg ook vele zielsverwanten tegenkwam.

Dat er geen grootkapitaal in de directe omgeving te vinden is, zoals in die andere Europese *startup*-metropool, Londen, is niet eens zo storend: er zijn namelijk wel genoeg goedkope vliegverbindingen daarnaartoe, vertrekkend vanaf de versleten luchthavens Schönefeld of Tegel. Want ook die zijn op die reusachtige groeispurten nooit voorzien geweest. Waar kon je immers naartoe vliegen vanuit de DDR? Of vanuit West-Berlijn.

En vliegen vanaf die wel ooit zo grootstedelijk aanvoelende luchthaven, Tempelhof, gaat het laatste decennium ook niet meer. Want dat is de plek waar de ziel van het nieuwe Berlijn, als jonge, kosmopolitische, avontuurlijke metropool, misschien nog wel het beste naar voren komt; in de vorm van een grensverleggend openbaar park. ▣

© Peter Bijl

Foto linksboven:
Soms ligt het antwoord op levensvragen gewoon op straat

Foto rechtsboven:
In de terminal van ooit-luchthaven BER moeten de schermen bij de incheckbalies alweer worden vervangen: wegens ouderdom

Foto midden rechts
Het Tempelhofer Feld is bij uitstek het gezicht van het ´nieuwe´ Berlijn

Grafiek rechterpagina
Het aantal toeristen is spectaculair gegroeid sinds de eeuwwisseling: alleen al bijna 300.000 bezoekers uit Nederland. (2014).
Bron: statista.com

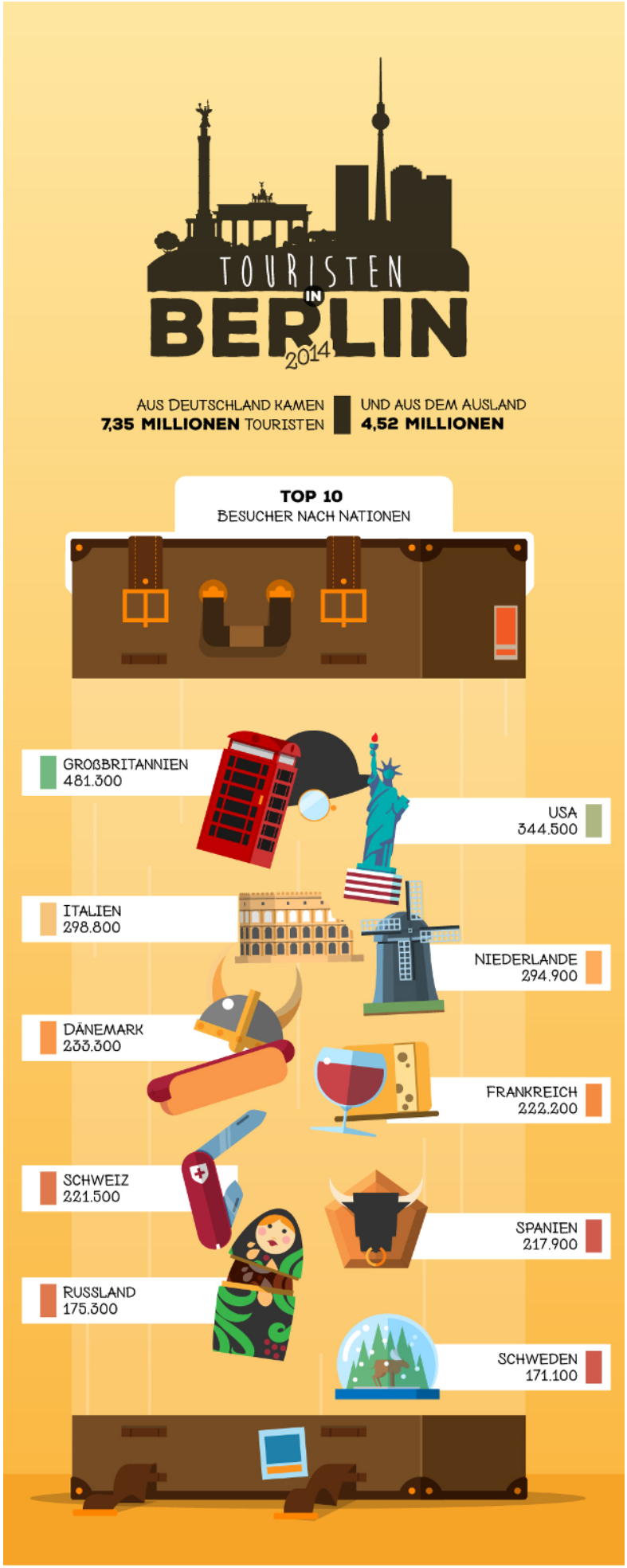

Berlin Ick liebe dir

HTTP://WWW.BERLIN-ICK-LIEBE-DIR.DE/

statista

HERDENKEN = POLITIEK

Foto

Gedenk- und Informationsort für die Opfer der Nationalsozialistischen "Euthanasie"-Morde;
Op deze plek aan de rand van Park Tiergarten, in de Tiergartenstraße - pal naast de Philharmonie - bevond zich tot 1944 de zogenaamde *Zentraldienststelle T4*. Vanaf deze plek liet het naziregime de systematische moord op patiënten in verzorgingstehuizen organiseren.

© Tom Bergrath

GEDEELD VERLEDEN. VERDEELD VERLEDEN.

Op de herdenkingskalender van het sinds drie decennia herenigde Duitsland prijken meer jubilea dan ooit tevoren. Historicus Edo Schreuders laat zien dat deze opwaartse trend richting een gedeelde *Erinnerungskultur* inzette in 1987, toen de Muur nog stond.

Door **Edo Schreuders**

Herdenkingsevenementen gaan niet alleen over het verleden, maar zijn ook een vorm van politiek bedrijven in het heden. Een goed voorbeeld daarvan in de recente Berlijnse geschiedenis is de viering van het 750-jarig bestaan van de stad in 1987 (het jaar 1237 geldt als stichtingsjaar van Berlijn). De Berlijnse Muur deelde de stad nog in Oost en West; beide helften organiseerden het jubileum op eigen wijze.

In Oost-Berlijn vond de viering plaats onder het gevleugelde motto *Stadt des Friedens* met als hoogtepunt een propagandistische parade nabij de Alexanderplatz: de *Siegeszug des Sozialismus*. In West-Berlijn waren de festiviteiten eveneens politiek gekleurd. De Amerikaanse president Ronald Reagan hield er een omstreden, historische toespraak met de Muur én de Brandenburger Tor als symbolisch decor: "*Mr Gorbachev, tear down this wall*".

Ook topsport was een politiek wapen in de Koude Oorlog. Zeker in Berlijn, de gespleten frontstad van dat conflict - en al helemaal in dat beladen jubileumjaar 1987. Uitgerekend West-Berlijn was gastheer voor de proloog (gewonnen door Jelle Nijdam) en twee etappes, West-Berlijn - West- Berlijn en West- Berlijn - West- Berlijn (waarvan de eerste gewonnen werd door Nico Verhoeven) van de Tour de France.

Eén van ´s werelds grootste sportevenementen prominent in West-Berlijn? Dat was natuurlijk een provocatie aan de andere kant van de Muur, in de DDR. Honecker & Co reageerden met een verbod van een doortocht door Oost-Duitsland. Voor de renners betekende dat een opmerkelijk vroege 'rustdag', al op de vierde dag van de ronde. De tourkaravaan trok in dit geval per geval per vliegtuig verder naar het West-Duitse Karlsruhe voor etappe vier.

Overigens had aan de andere zijde van de Muur eerder dat jaar ook de veertigste editie van de *Internationale Friedensfahrt* plaatsgevonden, de 'Tour de France van het Oosten'. Johannes Draaijer uit Nederland won twee etappes, toch mooi voor de sportalmanakken.

Een dieptepunt van het 750-jarig jubileum vond plaats in de week voor Reagans bezoek aan West-Berlijn, met dezelfde directe omgeving als decor. Bij een serie openluchtconcerten van westerse popsterren als David Bowie, Eurythmics en Genesis, op het veld voor de Reichstag (West-Berlijn), probeerden duizenden jonge Oost-Berlijners, hongerig naar vrijheid en westerse muziek, op afstand van het concert mee te genieten. Toen ze massaal probeerden zo dicht mogelijk bij de Muur te staan, ontaardde dit in een harde confrontatie met de Oost-Duitse ordediensten. Honderden muziekliefhebbers werden op hardhandige wijze gearresteerd. Het incident maakte de borrelende onrust in de DDR en de spanningen tussen Oost en West nog eens op dramatische wijze duidelijk.

De DDR zag echter de magnetische kracht die westerse popsterren uitoefenden op de massa. In september 1987 organiseerde ze dan ook een speciaal 'Concert voor de Vrede' in hoofdstad Oost-Berlijn: Bob Dylan speelde voor 70.000 Oost-Duitsers in het *Treptower Park*. Dat zijn concert eigenlijk in West-Berlijn (*Waldbühne*) gepland

stond, maar de kaartverkoop bedroevend liep, werd er door de staat niet bij verteld. Door Dylan evenmin.

Nog geen 2,5 jaar na de bezoeken van Reagan, Bowie en het Tourpeloton viel de Berlijnse Muur en werden beide Duitslanden in sneltreinvaart weer één. Het 775-jarig jubileum van Berlijn (2012) had een beduidend ander karakter, bijna een kwart eeuw na het einde van de Koude Oorlog. Een uitgelezen kans ook voor het hedendaagse Berlijn om zich onder het motto *Stadt der Vielfalt* nog maar eens te presenteren als een kosmopolitische metropool.

Deze nieuwe accenten in de herdenkingscultuur gaan gepaard met een open en confronterende omgang met het verleden. Toen Duitsland begin jaren '90 net herenigd was, kwam het voor ontelbare nieuwe uitdagingen te staan. Zo ook op het vlak van 'collectieve' geschiedenis: voor twee bevolkingen die ruim veertig jaar opgroeiden met andere ervaringen en perspectieven, moest na 1990 ook een gemeenschappelijk Duits verleden gezocht worden. Vanzelfsprekend neemt in deze 'nieuwe' omgang met dat verleden, de herinnering aan de DDR een belangrijke plaats in. Hierbij valt te denken aan thema's als omgang met de Stasi-dossiers en met de Berlijnse Muur. Bij het 20- en 25-jarige jubileum van de Val van de Muur werd in Berlijn bijzonder uitgebreid stilgestaan. Voorbereidingen voor het 30-jarig jubileum, in november 2019, zijn achter de schermen al in volle gang.

Tegelijkertijd blijft ook de periode van nazi-Duitsland een belangrijk ijkpunt voor de collectieve herinnering. Sterker nog: na de Val van de Muur is de aandacht voor het tijdperk 1933-45 aanzienlijk gestegen. Juist in het herenigde Duitsland en in het bijzonder de nieuwe hoofdstad, zijn talloze nieuwe herdenkingsplekken ontstaan. Typerend voor Berlijn is dat deze nieuwe monumenten voor slachtoffers van het nationaal-socialisme stuk voor stuk in de directe omgeving van de oude grens

Video linksboven:
Proloog Tour de France 1987 Berlijn"
Bron: https://youtu.be/uwcHbHQE5OA

Video rechtsboven:
"David Bowie Berlin 1987 (3)"
Bron: https://youtu.be/O_jsVWQG77o

Video midden rechts:
Reagan: "Tear down this wall".
Bron: https://youtu.be/Ts3KzfIYVmQ

Video rechtsonder
"DDR feiert 750 Jahre Berlin"
Bron: https://youtu.be/lacV56WkAhs

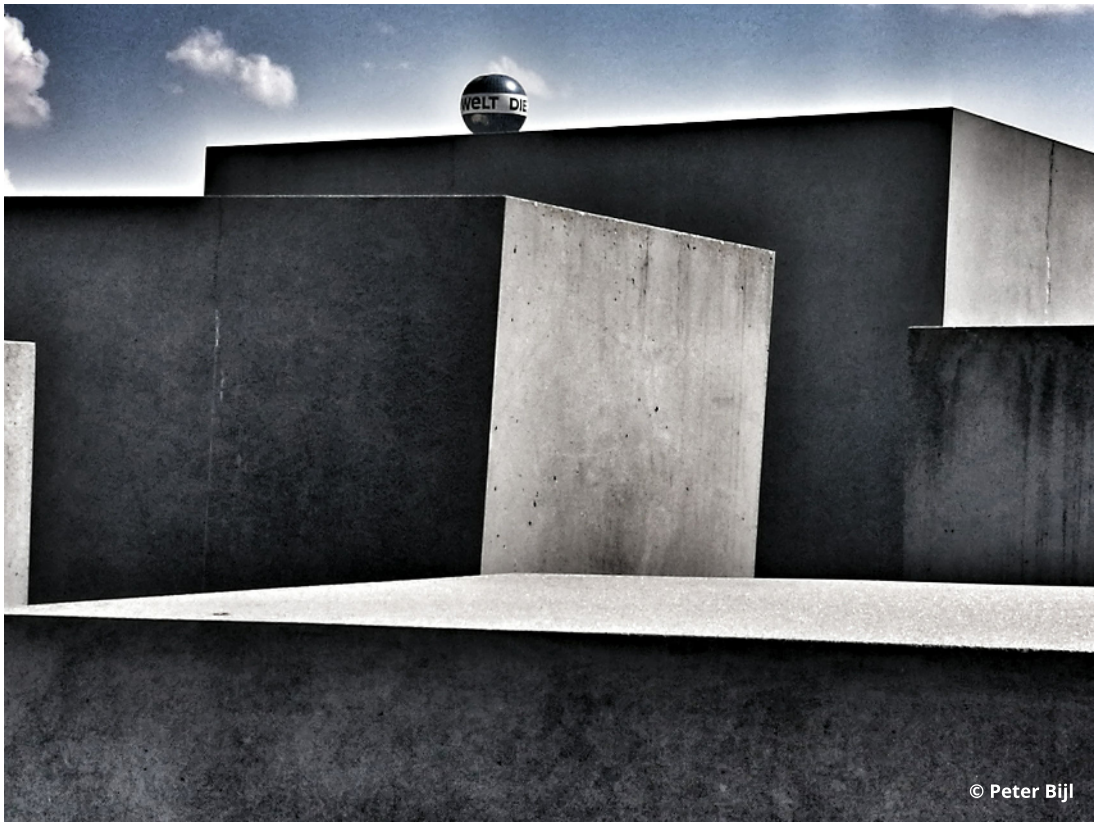

Foto:
Het *Denkmal für die ermorderdeten Juden Europas* van architect Peter Eisenmann is met afstand het meest bezochte én gefotografeerderde herdenkingsmonument in Berlijn.

tussen Oost en West staan.

Het *Denkmal für die ermordeten Juden Europas* - het Holocaustmonument (2005) – staat zelfs 'in' de voormalige *Todesstreifen* van de Berlijnse Muur. Voor veel bezoekers van deze publieksmagneet symboliseert deze plek de openbare confrontatie van het 'nieuwe' Duitsland met de misdaden van het Derde Rijk. Soortgelijke confrontaties met (of juist verwerkingen van) het zwartste hoofdstuk uit de Duitse geschiedenis zijn de herdenkingsplekken voor homoseksuelen (2008), Sinti en Roma (2012) en gehandicapten (2014). Deze monumenten staan allen op een steenworp van het veel bekendere Holocaustmonument: stuk voor stuk pal aan de voormalige Muur dus.

Deze uiteenzetting met het verleden van het Derde Rijk (de Duitsers hebben er het mooie woord *Vergangenheitsbewältigung* voor) is echter niet iets dat pas opdook na de hereniging van 1990. Tijdens de eerder genoemde viering van 750 jaar Berlijn speelde het thema, aan de westkant van de stad tenminste, al een prominente rol.

Het thans zo druk bezochte documentatiecentrum *Topographie des Terrors* richtte in 1987 zijn eerste tentoonstelling in, op het (op dat moment nog braak tegen de Muur liggende) voormalige terrein van de hoofdkwartieren van *Gestapo* en *SS* in de Niederkirchnerstraße. De destijds verschenen eerste boekpublicatie van Topographie des Terrors spreekt passend over 'De terugkeer van het verdrongene.'

Een jaar later begon, op initiatief van journaliste Lea Rosh, de openbare discussie om op dezelfde locatie een officieel monument op te richten, ter nagedachtenis aan de massaal door de nazi's vermoorde joden. Dit publieke debat zou uiteindelijk uitmonden tot de bouw van het hierboven genoemde Holocaustmonument. Tijdens het losbreken van die discussie prijkte op die locatie echter nog een ander bouwwerk: de Berlijnse Muur.

Een andere hevige discussie in de jaren '80 ging over het vestigen van een Duits historisch museum in West- Berlijn. De voorstanders, met helemaal voorop Bondskanselier Helmut Kohl en de voormalig West-Berlijnse burgemeester en Bondspresident Richard von Weizsäcker, zagen hierin een uitdrukking van het nieuwe historisch zelfbewustzijn van de Bondsrepubliek. Tegenstanders noemden de plannen echter juist een verheerlijking van nationalistische tendensen. Na veel discussie werd uiteindelijk in (wederom) 1987 besloten het museum dan toch op te richten, als hoogtepunt van het jubileumjaar. Er zou een nieuw gebouw komen naar een ontwerp van Aldo Rossi, in de directe omgeving van de Rijksdag. Dit museum over de Duitse geschiedenis werd echter zelf al geschiedenis voordat het ooit überhaupt kon worden gerealiseerd. In 1989 viel de Muur: het *Deutsches Historisches Museum* (DHM) nam het in Oost-Berlijn reeds bestaande *Museum für Deutsche Geschichte* over.

Inmiddels is het DHM, ondanks de aanvankelijke scepsis, uitgegroeid tot een alom gerespecteer-

Foto links:
Overdekte binnenplaats van het *Deutsches Historisches Museum*

Foto rechts:
Topografie des Terrors: een van de meest besproken openbare locaties in Berlijn. Hier staat niet de herdenking van slachtoffers en gesneuvelden centraal, maar juist de documentatie van en informatieverstrekking over het onderdrukkings- en vernietigingsapparaat van Nazi-Duitsland.

de historische instelling, die niet schroomt thema's te behandelen die van oudsher taboe waren: zo waren er de laatste jaren tentoonstellingen over Duits kolonialisme en over de omgang met homoseksualiteit.

De vraag naar de juiste omgang met het Duitse verleden werd lange tijd tevens bemoeilijkt, doordat er historisch gezien geen duidelijk omlijnde 'Duitse' geschiedenis is. Vragen die binnen de Duitse politiek en cultuur lange tijd een belangrijke rol hebben gespeeld zijn onder meer: Wat betekent het eigenlijk om Duits te zijn? En waar liggen de grenzen van Duitsland? Duitsland heeft zowel ver voor als ver na 'oprichtingsjaar' 1871 vele malen verschillende grenzen gehad: politieke systemen volgden elkaar in razend tempo op.

De geschiedenis van deze onduidelijkheid is te schrijven als een geschiedenis van bloedvergieten en ellende: de maartrevolutie van 1848, Bismarcks oorlogen, twee Wereldoorlogen, twee dictaturen en de Duitse tweedeling. Aan het eind van de 19e eeuw schreef de filosoof Friedrich Nietzsche nog over de Duitsers: "ze zijn van eergisteren en van overmorgen - ze hebben nog geen vandaag." Ruim honderd jaar later ziet dat er anders uit. Sinds oktober 1990 is er voor het eerst een staatsgrens die niet in twijfel wordt getrokken; aan het eeuwenlang heen en weer schuiven van Duitse grenzen lijkt hiermee een einde gekomen te zijn.

De Duitse Hereniging vormt in die zin een duidelijke breuk in de Duitse geschiedenis. De 'herdenkingsbranche' grijpt daardoor met steeds meer middelen terug op andere, minder beladen hoofdstukken en figuren uit de Duitse geschiedenis. Er was onder meer veel aandacht voor 300 jaar Frederik de Grote (1712- 2012), 500 jaar Reformatie (1517-2017) en 200 jaar Karl Marx (1818 - 2018); in 2019 staan de schijnwerpers op 100 jaar *Bauhaus*. Gaat het hier om een nationale herbezinning? Een politieke strategie? Wie voert de regie hierover? Dat is lastig te zeggen, er bestaat geen federale, overkoepelende herdenkingsinstantie in Duitsland. De organisatoren komen vaak uit zeer uiteenlopende hoeken van de culturele, publieke en private sector.

Na 40 jaar deling kan een blik op een lange, gemeenschappelijke geschiedenis natuurlijk bijdragen aan een nationale waardering voor gedeeld erfgoed, ook naar de buitenwereld toe. Dat mag ook wat kosten. In de organisatie van '500 jaar Reformatie' speelde het Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken in ieder geval een belangrijke rol. Duitsland presenteren als een bakermat van een wereldreligie is te zien als actieve cultuurpolitiek richting het buitenland.

De *Erinnerungskultur* blijft een heikel punt in het publieke debat; onomstreden is ze beslist niet. Vooral de rechtspopulistische partij *Alternative für Deutschland* (AfD) bekritiseert de huidige Duitse herdenkingscultuur. De AfD, die inmiddels in het nationaal parlement en in alle Duitse deelstaatparlementen wordt vertegenwoordigd, bagatelliseert regelmatig de misdaden van het naziregime.

Afgelopen jaar zei het AfD- kopstuk Alexander Gauland bijvoorbeeld dat "Hitler en de nazi's slechts een vogelpoepje zijn in de voor de rest succesvolle duizendjarige Duitse geschiedenis." Het is dezelfde Gauland die eerder ook al blijk gaf van zijn "trots op de prestaties van de Duitse militairen in twee Wereldoorlogen". De AfD wil de misdaden die in de naam van Duitsland zijn begaan, het liefst vergeten - of ten minste relativeren. Het is een twijfelachige politieke strategie, maar - gemeten aan het succes van deze partij - lijkt er een voedingsbodem voor dit revisionisme te bestaan.

Een heel andere benadering was recent te zien tijdens de herdenking van het einde van de Eerste Wereldoorlog, in november 1918. Macron en Merkel maakten daar een eeuw na dato duidelijk dat deze 'Oercatastrofe' niet als nationale, maar als Europese erfenis kan worden herdacht. Dat Duitsland en Frankrijk, destijds aartsvijanden, honderd jaar later deze oorlog gezamenlijk herdenken, opent deuren voor meer gemeenschappelijke herdenkingsevenementen in de toekomst. Dergelijke gezamenlijke herdenkingen vormen in ieder geval een schril contrast met nationalistische herdenkingsvormen.

Goethe, de oervader van de Duitse literatuur, schreef ooit dat "geschiedenis schrijven een manier is om zich van het verleden te bevrijden". Geschiedschrijving kan ons echter niet van de geschiedenis bevrijden. Het is geen therapie: het is juist een manier om het gebeurde een plek te geven in de huidige tijd. Daarmee staat het verleden onlosmakelijk verbonden met het heden en de toekomst. Herdenken is niet alleen een visie op het verleden. Het is terugblikken én vooruitkijken - tegelijkertijd! En als er iets is wat men in Berlijn vandaag de dag goed kan, is het dat wel. ▣

© Peter Bijl

© Peter Bijl

Foto boven:
Voor tegenstanders van de AfD staat de afkorting voor: *Asoziale für Deutschland*

Foto onder:
Verbinding van 'herdenkingswerelden': op Bebelplatz, het plein van de boekverbranding in 1933, werd in 2006 ook de 'Duitse' uitvinding van de boekdrukkunst herdacht.

Over de auteur:

Edo Schreuders, geboren in Nederland, maar sinds 2003 woonachtig in Berlijn, houdt zich als universitair docent geschiedenis en medewerker van de ***Stiftung Berliner Mauer*** *intensief bezig met de geschiedenis van Duitsland. Eveneens is hij als stadsgids regelmatig in Berlijn op stap om zijn passie voor de veelzijdige geschiedenis van deze stad te delen met geïnteresseerde bezoekers.*

VASTGOEDHAAIEN

© Tom Bergrath

Na een decennialange stagnatie is de Berlijnse woningmarkt een slagveld geworden. Nu voor de investeerders alle middelen geoorloofd lijken, lopen de sociale spanningen op. Maar welke factoren hebben de huidige situatie zo overspannen gemaakt? We lichten er een aantal uit.

(ON)BETAALBAAR WONEN

Door **Paul de Bruijn**

Hoeveel steden hebben vandaag de dag niet een overspannen woningmarkt? Liberalisering ervan, als onderdeel van het in veel westerse landen gevoerde neo- liberale beleid, is volgens velen de belangrijkste oorzaak. Veel woningbezit dat ooit in handen was van woningcorporaties zijn in de afgelopen jaren verkocht aan beleggers en investeerders. Deze renoveren de woningen ingrijpend, waarna de huren met tientallen procenten omhoog gaan. Een verdubbeling is ook geen uitzondering. En al helemaal niet in Berlijn.

Wanneer het gaat om nog lucratiever koopwoningen, zijn prijzen in de Duitse hoofdstad zelfs nog sterker de lucht ingeschoten. Kostte een vierkante meter bouwgrond in de Wörther Straße in Prenzlauer Berg in 2008 (vlak voor de hypothekencrisis) nog 460 euro, begin 2018 was dat 5500 euro - meer dan het tienvoudige, aldus lokale media Tagesspiegel en RBB.

Ontwikkelingen op de financiële markten hebben bijgedragen aan de opdrijving van vastgoedprijzen en daarmee de huren. De 'goedkoop- geldpolitiek' van de ECB (Europese Centrale Bank), bedoeld om de inflatie aan te jagen, heeft doordat krediet vijfmaal goedkoper is geworden dan voor 2008, een stuwmeer aan 'vrij' kapitaal gecreëerd op zoek naar rendement.

Investeerders kopen ook in Berlijn hele blokken van de oude eigenaren op, om ze te transformeren tot 'gemoderniseerde' woningen, die vervolgens tegen gepeperde prijzen worden verhuurd. 'Vastgoedhaaien' worden ze door de vele tegenstanders wel genoemd. De snelheid waarmee deze ontwikkelingen plaatsvinden, in alle grotere westerse steden, lijkt een indicatie te zijn dat verschillende trends elkaar versterken.

Dit lijkt op het eerste gezicht in Berlijn niet anders. Maar door de uitzonderlijke economische situatie van het vers herenigde Berlijn (een schuld van ruim 60 miljard), heeft de Duitse hoofdstad de laatste kwarteeuw altijd een aparte positie gekend. Niet in de laatste plaats: op de woningmarkt.

Beleggingen en investeringen in vastgoed zijn sinds de eenwording in Berlijn niet nieuw, de beweegredenen en dynamiek erachter zijn sindsdien echter fundamenteel veranderd. De relatief lage vastgoedprijzen die Berlijn rond de millenniumwisseling kende, trokken destijds al vele investeerders en beleggers aan, op zoek naar rendement. En ze kregen daarvoor van het stadsbestuur alle ruimte. ´Liever privaat dan staat´, luidde het devies in de jaren '90 bij achtereenvolgende coalities.

Maar toen… kwam de groei. Sinds 2010 krijgt de stad er gemiddeld zo'n 50.000 extra inwoners per jaar bij. Het is een groei waarop het Berlijnse stadsbestuur - na ruim een halve eeuw stagnatie - nauwelijks was ingesteld. Tot 2009 werden er zelfs nog op grote schaal woningen gesloopt: wegens de leegstand. Door de plotselinge stijging van het inwonersaantal ontstond er - voor velen vrij plotseling - een tekort aan betaalbare woonruimte.

Het is een ontwikkeling die uiteraard zichtbaar is in de gemiddelde huurprijzen: in dit decennium stijgen die voortdurend. In 2010 was er met een gemiddelde huur van €6,00 per m² (een gemiddeld getal waarin alle stadsdelen, welvarend of niet, zijn opgenomen) voor een *Altbau*- woning nog volop sprake van betaalbare huur. Eind 2017 was dit cijfer al bijna verdubbeld, tot €10,80 m². Voor een appartement van 60 m² komt dat neer op een huurverandering van €360,00 naar €648,00 per maand. Zonder bijkomende kosten van service en energie, wel te verstaan. Voor nieuwbouwwoningen geldt een voor de stad zeer hoog niveau van €13,00 per m². De druk op het aantal huurwoningen laat zich ook op een andere manier zien: werden er in 2007 bijna 4.000 huurwoningen in koopwoningen omgezet, in 2015 was dit aantal gestegen tot ruim 17.000.

Mede doordat Duitsland internationaal als bijzonder stabiele markt door het leven gaat, wordt Berlijn wordt door investeerders momenteel gezien als de meest aantrekkelijke stad ter wereld (Amsterdam staat wereldwijd op nummer 11, Europees op nummer 5). Dat heeft mede te maken met de verwachtingen dat de huren en verkoopprijzen de komende jaren nog verder omhoog kunnen dan ze de afgelopen jaren al zijn gegaan.

We noemden zojuist al even huurprijzen. Berlijn is namelijk van oudsher al een op-en-top 'huurstad'. Het grootste deel van de 1,9 miljoen woningen (80-90%) bestaat uit huurwoningen. Dat levert bij Nederlanders, die gewend zijn aan een systeem van woningbouwverenigingen, al gauw het beeld op van een goed reguleerde woningmarkt. Maar schijn bedriegt.

In Berlijn zijn er in totaal 1.626.500 huurwoningen. Daarvan zijn er bijna 300.000 (omgerekend zo'n 18%) in handen van een van de zes stedelijke woningbouwcorporaties. Private eigenaren hebben ongeveer vier maal zoveel woningen in handen: dit zijn er ruim 1,1 miljoen. Met 70% van het totaal aantal huurwoningen, vormt de private sector in Berlijn dus de belangrijkste verhuurdersgroep. Het gaat hier echter lang niet altijd om grote institutionele beleggers. Vaak zijn het ook kapitaalkrachtige

Video rechtsboven:
"Teure Mieten, Leerstand oder Wohnungsnot - Was ist los am Wohnungsmarkt in Deutschland?!"
Bron: https://youtu.be/uMgk2YFGIWM

Foto midden rechts:
Ook in stadsdeel Schöneberg wordt driftig gebouwd

Foto rechtsonder:
Nieuwbouw aan de East Side Gallery

BEVOLKINGSONTWIKKELING

- Berlijn heeft door haar dramatische verloop van de geschiedenis grote fluctuaties gekend in inwonersaantallen. Zo leidde de Tweede Wereldoorlog tot een dramatische bevolkingsdaling: was Berlijn in 1939 met 4,3 miljoen inwoners een van de grootste steden ter wereld, in 1945 waren daarvan nog 2,8 miljoen over.
- In de jaren na de oorlog steeg het inwonersaantal (vanaf 1949 dat van Oost- en West-Berlijn samen) weer naar 3,3 miljoen; een cijfer dat, met periodieke pieken en dalen, zo'n zestig jaar lang constant bleef. Vanaf 2012 kent Berlijn echter een opmerkelijke groeispurt, met gemiddeld zo'n 50.000 extra inwoners per jaar.
- Berlijn telt nu ruim 3,7 miljoen inwoners. Dit is het grootste aantal sinds WOII, maar tegelijk nog steeds: 600.000 inwoners minder dan 80 jaar geleden.

particulieren die in het herenigde Berlijn, bij wijze van pensioenvoorziening, een of meerdere panden hebben gekocht. En juist daarin zit hem de crux. Vele van deze kleine beleggers lopen inmiddels tegen hun pensioen, waardoor ze, jaren na hun investering, open staan voor de verkoop van hun bezit. Dat juist hiernaar bij grotere investeerders momenteel veel vraag bestaat, mag geen verrassing heten.

De levendige handel in vastgoed betekent dat huurwoningen, tot wanhoop van de huurders, nogal eens van eigenaar wisselen. De voor beleggers en speculanten aantrekkelijke Berlijnse woningmarkt lokt ook veel partijen die wereldwijd opereren, vaak vanuit schimmige belastingparadijzen. De huurder wordt geconfronteerd met een nieuwe eigenaar, maar weet vaak niet wie er werkelijk achter de opkoper zit. En dat is noodzakelijk, omdat de huurder na verkoop van zijn woning vaak geconfronteerd wordt met gedwongen 'sanering' van de woning en de daarop onvermijdelijke forse huurverhoging. Bij wie moet je dan zijn? Wie niet ingaat op sommeringen van de nieuwe eigenaar of protesteert, kan rekenen op alle vormen van pesterijen, juridische procedures of dreigbrieven, die uiteindelijk op een gedwongen huisuitzetting kunnen uitdraaien.

Met name huurders met een laag inkomen zijn door deze ontwikkelingen op grote schaal in de problemen geraakt. Er gaat inmiddels geen week voorbij of ergens in Berlijn stuit men op een demonstratie tegen de hoge woonlasten en gedwongen huisuitzettingen van hen die de verhoging van de huur niet meer kunnen opbrengen. Het leidt tot treurige scènes waarbij mensen die de huurverdubbeling niet kunnen opbrengen, uit hun huizen worden gezet: *Zwangsräumung, oftewel* huisuitzetting, zo'n 25-30 per dag.

Of al deze tendensen op de vrije markt te stoppen zijn? Het valt te bezien. Maar bewonersorganisaties slaan steeds massaler de handen in elkaar. Zo liepen in april 2018 15.000 Berlijners mee in de demonstratie *Mietenwahnsinn stoppen*.

© Tom Bergrath

© Tom Bergrath

Foto boven:
Het protest tegen onbetaalbare woonlasten richt zich ook tegen Google, De Amerikaanse *tech*reus wilde een campus in het stadsdeel Kreuzberg oprichten, maar zag uiteindelijk af van dit plan.

Foto onder:
Voorhoede van de demonstratie 'Mietenwahnsinn stoppen' (tegen stijgende huurprijzen) in april 2018

ZWECKENTFREMDUNGSGESETZ

- Het *Zweckentfremdungsgezetz* betekent eenvoudig dat een huurwoning die is bestemd als vast woonverblijf niet mag worden ingezet als vakantie-appartement.
- Dusdanig gebruik geldt als het opzettelijk 'vervreemden' van het woondoel. Overtreding kan een dwangsom opleveren van €100.000 tot soms wel €500.000.

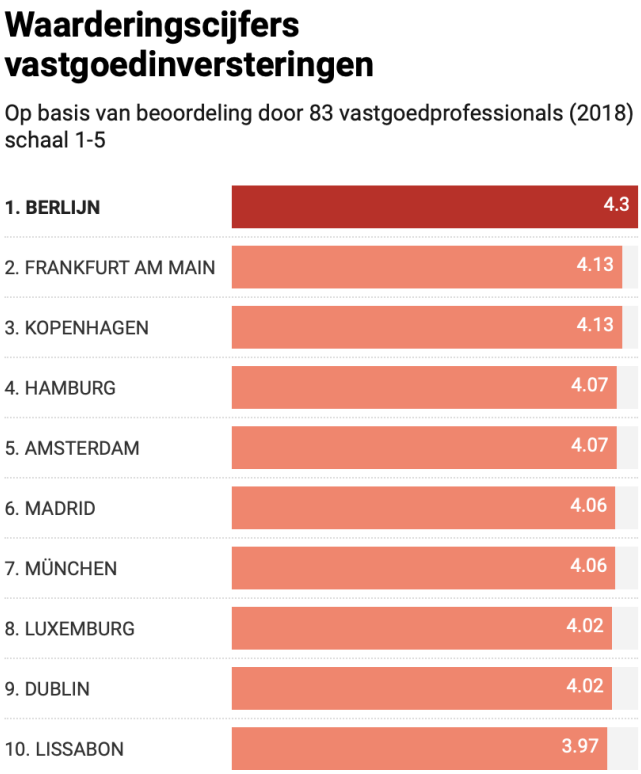

Foto:
Grootscheepse inzet van de politie bij de ontruiming van een kraakpand. in Berlijn-Friedrichshain 2011.

Grafiek:
Berlijn gold in 2018 als de meest aantrekkelijke stad voor vastgoedinvesteringen. Opvallend: In de Top-10 staan vier Duitse steden
Bron: PwC Urban Land Institute, via statista.com.

Politiek waait er een linkse wind in de stad. In 2011 besloot Berlijn een moratorium op grondverkoop aan te kondigen dat in 2016, met de nieuwe linkse *Rot-Rot-Grüne* senaat aan het roer, zelfs overging in een complete stopzetting van verkoop van gemeentelijke grond. Met het aantreden van dit 'linkse' bestuur (SPD, Die Linke en Bündnis90/Die Grünen) lijkt een kentering ingezet. De overheid moet weer een rol spelen in de sociale woningbouw, zo luidt haar mening, en de vrije markt getemd.

Hoe het nieuwe stadsbestuur dit probeert te doen? Door het uitvoeren van verschillende maatregelen. Het voorafgaande beleid werd 180 graden gedraaid, met name op het gebied van grondpolitiek. Daarnaast wordt gepoogd huurders bescherming te geven via maatregelen als de *Mileuschutz* en het *Zweckentfremdungsgezetz* (zie kaders).

Laatstgenoemde moet een rem zetten op de AirBnB-golf die, net als zoveel populaire steden, ook Berlijn de laatste jaren heeft overspoeld. Het is inwoners van de stad voortaan verboden om hun reguliere woning om te vormen tot vakantie-appartement.

Volgens recente cijfers zouden hierdoor zo'n 8.000 vakantie-appartementen weer terug zijn gekomen in het woningbestand. Voorstanders van deze wet beschouwen dit als een succes. Maar criticasters zijn er ook genoeg: zo hoef je alleen maar naar de blijvende groei van AirBnB in Berlijn te kijken (liefst 16,7% in 2017) en het lijkt vooral vooral dwijlen met de kraan open. Het geeft aan dat de maatregelen van het stadsbestuur uiteindelijk niet meer dan pogingen zijn: de realiteit laat zien dat de Berlijnse woningmarkt overspannen blijft.

Op het gebied van grondpolitiek zijn de maatregelen echter duurzamer van aard. Grond is namelijk geen normaal economisch goed, zoals het Duitse *Bundesverfassungsgericht* in 1967 bepaalde.

Tijdens het grondige debat over eigendom van grond en de rol van de gemeenschap bij het gebruik ervan, dat op 18 september 2018 werd gehouden in de volgepakte ex-bioscoop Kosmos aan de Karl-Marx-Allee, begon de Berlijnse *Bausenator* Katrin Lompscher (Die Linke) haar toespraak dan ook met

MILIEUSCHUTZ

- De *Milieuschutz* is een maatregel die beoogt de huren te beheersen door de bevolkingsopbouw in een bepaalde buurt te stabiliseren.
- Concreet betekent het dat het *Bauamt* van een stadsdeel sloop, verbouw of nieuwbouw kan tegenhouden als daarmee een verandering van bevolkingsopbouw te verwachten is.
- Zo kunnen bepaalde moderniseringsactiviteiten worden verboden. Dat kan de aanbouw van een luxe lift zijn, inbouw van een tweede bad, een extra balkon: stuk voor stuk verbouwingen die de woning op de markt duurder zullen maken.
- Aanbrengen van een bad of centrale verwarming is wel toegestaan: dat mag worden beschouwd als het aanbrengen van een basisvoorziening.

toepasselijke woorden:

"Grond is niet vermenigvuldigbaar en onontbeerlijk anders dan 'normale' economische producten of diensten. Daarom mag de overheid zich anders verhouden tot grond als tot andere producten of diensten in de markt."

Om de daad bij het woord te voegen, hebben Lompscher en co. al enkele drastische stappen gemaakt. Zo kocht de stad zelfs weer grond aan, zij het tegen de nieuwe, door speculatie opgedreven prijzen. Ook heeft ze, om huren te kunnen bepalen, zelf woningen aangeschaft, met name op plekken waar een gevaar dreigt van speculatie door investeerders. Via haar woningbouwcorporatie Gewobag heeft de senaat vorig jaar 295 woningen (terug) gekocht aan de Kottbusser Tor in Kreuzberg, een brandpunt van verzet tegen de alsmaar stijgende huren en verdringing. Zelfs onteigening van gronden en panden sluit het stadsbestuur op bepaalde plekken niet langer uit.

Welke kanten het de komende jaren ook opgaat: van overspanning op de Berlijnse woningmarkt zal nog wel even sprake zijn. Al lijken recente cijfers, die voorzichtig lijken aan te tonen dat de stijging van nieuwe inwoners langzaam wat afneemt, wat hoop richting uiteindelijke normalisering te geven. ▣

Foto boven:
Teruggekocht door de stad: het Neues Kreuzberger Zentrum aan Kottbusser Tor

Foto onder:
Sticker tegen Airbnb in het stadsdeel Kreuzberg

Urban Inspiration

urbaninspiration.nl

ROTTERDAM VS

© Peter Bijl

OPMERKELIJKE OVEREENKOMSTEN

In diverse Nederlandse steden, zowel groot als klein, worden kroegen, uitspanningen of dansavonden naar Berlijn vernoemd. Zonder daarbij te bedenken dat het unieke DNA van de Duitse hoofdstad helemaal niet te klonen valt. Al is er 1 stad die, zij het slechts een klein beetje, in de buurt komt: Rotterdam. Waar dat aan ligt? Een aantal opmerkelijke parallellen in stedelijke ontwikkeling. We doen ze in dit artikel uit de doeken.

Door **Peter Bijl**

BERLIJN

© Peter Bijl

Toen ik eind jaren '90 de Rotterdamse regio verliet, om in Utrecht te gaan studeren, was ik nog nooit in Berlijn geweest. Wel was ik allang gewend aan een stad die geen vastomlijnd centrum had, die rauwe, winderige kanten kende (met name 's winters), en die voor menig bezoeker niet al te uitnodigend (lees: onherbergzaam) overkwam.

Rotterdam bood mij altijd het beeld van de metropool: een grote stad waar je iedere hobby of interesse kon uitleven, waar verkeersstromen samenkwamen, en waar je op een fietstochtje of trampassage door de stad talloze culturen tegenkwam. Een stad bovendien die, als je er eenmaal de weg weet, langzaam maar zeker onder je huid kruipt.

"*Rotterdam weerspiegelt in zijn lichaam de successen en het falen van onze tijd*", valt te lezen in het boekje 'Rotterdam 25 jaar na dato', dat in 1970 door de Stichting Communicatie '70 Rotterdam werd uitgegeven. "*Zij is niet knusjes, maar zij ademt vrijheid: ook het vrijblijvende.*" Het zijn woorden die ook over Berlijn geschreven hadden kunnen worden.

Foto links (vorige bladzijde):
Iconen van het moderne Rotterdam van de jaren ´80: Piet Bloms Kubuswoningen en Blaaktoren ('Potlood') aan de Blaak. Op de achtergrond de Willemsbrug (Vorige bladzijde)

Foto rechts:
Iconen van het moderne Berlijn van de jaren ´90: het Sony Center en de Deutsche Bahn-toren aan de Potsdamer Platz. Op de achtergrond park Tiergarten

Misschien is daarom wel, dat ik in mijn vroege volwassen jaren zo verknocht raakte aan Berlijn. Het Berlijn dat ik vlak na de eeuwwisseling ontmoette, deed mij sterk denken aan Rotterdam, maar dan in het kwadraat.

Zo kon het gebeuren dat zich, iedere keer wanneer ik op Alexanderplatz voor de *Galeria Kaufhof* stond - en in de verte telkens weer trams hoorde vertrekken - het beeld van de Bijenkorf aan de Koopgoot bij me opdrong. Dat ik me bij het passeren van de Mehringplatz in Kreuzberg half op de Hoogstraat waande. En dat de hoge woontoren- met cocktailbar tegenover het verwoeste ex-kopstation *Anhalter Bahnhof* me altijd verdacht veel aan de Shell-toren aan het Hofplein deed denken. Dat gelegen is bij dat andere verwoeste ex-station, Delftsche Poort.

De nabijgelegen plaatsvervanger, het in 1957 geopende Centraal Station aan het Weena, mag in 2014 dan vervangen zijn door een spectaculaire nieuwe variant; iedere keer wanneer ik de smoezelige stationshal van *Bahnhof Zoo* binnenstap, blijf ik lichtelijk verbaasd dat de stoptrein naar Hoek van Holland niet op de borden vermeld staat. Het zal de vertraging van de Hoekse Lijn wel zijn.

Beide steden zijn met gerust hart laatbloeiers te noemen. Een stedelijk karakter is er in beide plaatsen altijd geweest, zeker vanaf de 17e eeuw, maar het internationaal, grootstedelijke gevoel dat beide steden vandaag de dag zo typeert? Dat is in beide steden opmerkelijk genoeg even oud. Zowel Rotterdam als Berlijn heeft zijn 150e verjaardag als wereldstad voor de deur staan.

In tegenstelling tot Berlijn is Rotterdam altijd een maritieme stad geweest. Maar het was pas in 1872 dat de haven echt internationale allure kreeg: de nieuw aangelegde Nieuwe Waterweg zorgde, via Hoek van Holland, voor een directe verbinding met de Noordzee. En dus ook: met Engeland in het westen, en met het kersverse land Duitsland (met hoofdstad Berlijn) in het oosten.

De oude centraal gelegen havens volstonden niet meer voor de grote, internationale zeeschepen: er moesten nieuwe havens (Maashaven, Waalhaven) worden aangelegd. Er kwam een spoorbrug over de Nieuwe Maas, zodat de stad verbonden werd met het spoorwegnetwerk. Industrialisatie zorgde er nog eens extra voor dat Rotterdam een stoot van jewelste kreeg. Binnen de kortste keren groeide de Maasstad uit tot een cruciaal knooppunt voor internationale zeeschepen. Het gevolg: een enorme economische groei.

Met de grote werkgelegenheid in en rond de

Foto boven:
Rotterdam: herinnering aan de voormalige Delftse Poort, die als stadspoort eeuwenlang blikvanger van de stad was, maar tijdens het bombardement op 14 mei 1940 werd verwoest. Net als het befaamde kopstation, dat ernaast was gelegen. Op de achtergrond de Shell-toren Hofpoort.

Foto midden:
Berlijn: herinnering aan het tijdens Britse bombardementen in 1945 verwoeste kopstation Anhalter Bahnhof. Het flatgebouw aan de overkant huisvest onder meer cocktailbar Solar.

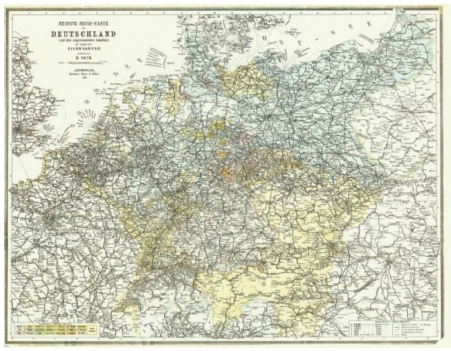

Bron: archief S-Bahn Berlin

Bron: archief Deutsche Bahn

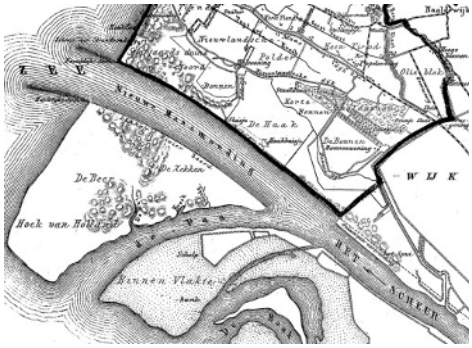

Bron: Gemeentearchief Rotterdam

Bron: Kustverlichtingsmuseum Hoek van Holland

Foto linksboven
Het rap gegroeide Duitse spoorwegnetwerk in 1899

Foto midden boven:
De karakteristieke 'Hondenkop' van het Berlijnse S-Bahn-netwerk op een kaart uit 1877. Vandaag is dit de route van de Ringbahn

Foto rechtsboven:
De Nieuwe Waterweg op een kaartfragment uit de Gemeente Atlas 1866-1870 van Jacob Kuyper

Foto rechts tweede rij:
Hoek van Holland, 1866: Er wordt begonnen met de aanleg van de Nieuwe Waterweg

havens werd Rotterdam een magneet voor boeren en arbeiders uit nabijgelegen landelijke streken.

Zeeuwen en Brabanders streken massaal neer op 'Zuid'. Omringende stadjes (Kralingen, Delfshaven, Charlois) werden opgeslokt. Tussen 1850 en 1900 verviervoudigde het inwonersaantal van Rotterdam bijna: van 89.000 naar 319.000, met een verdubbeling vanaf 1880: Rotterdam werd een stad van wereldformaat, met de haven als kloppend hart, en de Nieuwe Waterweg als slagader.

Niet alleen Rotterdam werd in de jaren na 1870 een belangrijk Europees transportknooppunt. Voor Berlijn gold hetzelfde. Direct na de Frans-Duitse oorlog in 1870/71 kwam er een nieuw land op de Europese kaart te staan: Duitsland. Met de reparatiebetalingen van de Fransen als economische injectie, groeide de kersverse hoofdstad Berlijn uit zijn voegen: het werd, mede door zijn goede verbindingen met het spoorwegnetwerk (de *Ringbahn*, die vele voorsteden met Berlijn verbond, werd tussen 1867 en 1877 aangelegd), dé Europese industriemetropool bij uitstek.

Berlijn maakte op precies hetzelfde moment een groeispurt als Rotterdam, maar dan met nog grotere aantallen. Telde de Duitse hoofdstad in 1850 ruim 400.000 inwoners, in 1900 waren dit er 1,9 miljoen. Met ook hier: een verdubbeling tussen 1880 en 1900. Door zijn werkgelegenheid werd Berlijn een magneet voor arbeiders uit de omliggende regio´s (Mecklenburg, Pommeren, Voor-Pommeren, Silezië). De stad groeide zo snel, dat omliggende steden als Charlottenburg, Schöneberg, Spandau en Lichtenberg werden opgeslokt.

Berlijn werd de stad die, als geen ander in Europa, het tempo, van het moderne, internatio- nale urbane leven bepaalde. Met dank, mede, aan zijn grootindustriëlen. Overal in Europa liet dit moderne Berlijnse stadsleven zijn sporen na. Zelfs in Rotterdam: zo was het de toonaangevende liftbouwer Carl Flohr die eind jaren '30 de roltrappen van de Maastunnel leverde.

Maar toen kwam… de oorlog. En die veranderde alles. In beide steden, en overal daarbuiten.

Terug naar Berlijn, naar het ferme bouwwerk dat Wilhelmstraße, Niederkirchnerstraße en Leipziger Straße met elkaar verbindt. De kantoorkolos die vandaag de dag het *Finanzministerium* herbergt, werd in nazitijden gebouwd als *Reichsluftfahrtministerium*. Hier werd onder commando van Hermann Göring de opdracht gegeven tot de reeks van luchtaanvallen die de *Luftwaffe* uitvoerde.

Het eerste slachtoffer van deze strategie: Rotterdam, op 14 mei 1940. In amper een kwartier tijd, werd de historische binnenstad door Duitse bommenwerpers weggevaagd. De brand verspreidde zich in de dagen die volgden tot diep in Kralingen. Het resultaat: een stad zonder hart. Niet alleen het sculptuur van Zadkine naast het Maritiem Museum herinnert er nog altijd krachtig aan, het hele straatbeeld, imago en karakter van de stad is ervan doordrenkt.

Via een boemerangeffect leidde het bombardement op Rotterdam ook het einde van het klassieke Berlijnse stadsbeeld in. Na verdere Duitse bombardementen op Londen en Coventry, koos de Britse *Royal Air Force* ervoor, bij wijze van vergelding, diverse Duitse steden strategisch te vernietigen vanuit de lucht. De eerste luchtaanval op Berlijn vond plaats op 25 augustus 1940. In 1944 en 1945 lag Berlijn, met Amerikaanse hulp, vrijwel dagelijks onder vuur. Gevolg: een stad, volledig in puin.

De wederopbouw waarmee beide steden te maken hadden, leverde in beide steden vele overeenkomsten in het stadsbeeld op. Nogal logisch: er moesten daken boven hoofden verschijnen – zo veel en zo snel mogelijk.

Waar diverse verwoeste Duitse steden hun klassieke *Altstadt* opnieuw probeerden op te bouwen, werd in Rotterdam en Berlijn toch vooral de voorkeur gegeven aan stadsvernieuwing, in verschillende vormen van het woord. Al moeten we die woorden 'beide steden' op de eerste plaats al voor Berlijn zelf hanteren. Want natuurlijk vond die wederopbouw in Koude-Oorlogssferen plaats.

Beide Berlijnen in de jaren '50 en '60 werden ingekleurd door handen van prestige, verbonden met armen in Washington en Moskou.

De naoorlogse dynamiek in Rotterdam had met Koude Oorlog daarentegen weinig te maken. De stad werd na de oorlog door zijn inwoners weer in sneltreinvaart opgebouwd. Met evenveel trots als energie werd de blik in al die jaren naar voren geworpen. Als eerste stad in Nederland werd een metro aangelegd. De haven groeide binnen twintig jaar uit tot de grootste ter wereld.

De naoorlogse periode waarin Rotterdam zijn vorm weer had gevonden, de zestiger en zeventiger jaren, was opmerkelijk genoeg de jaren dat ook zijn voornaamste voetbalclub, Feyenoord, schitterde als nooit tevoren. Het winnen van de Europa Cup 1 in 1970? Het voelde niet alleen als de eerste Nederlandse Europa Cup- victorie, het voelde door de verbindende rol van voetbal als volkssport nummer 1, tevens als de kroon op de wederopbouw van de stad. Sterker door strijd, hand in hand kameraden. Maar met de voltooide wederopbouw, verdampte in Rotterdam ook de vooruitziende blik.

Video boven:

Avro Televizier bombardement Rotterdam 1990

Bron: https://youtu.be/hOlQw0glxbI

Video onder:

Berlin in July 1945

Bron: https://youtu.be/R5i9k7s9X_A

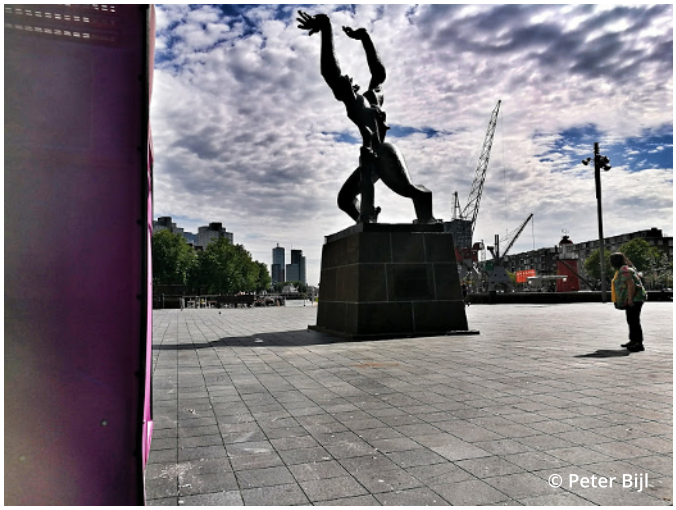

Bron: brandgrens.nl

Foto links boven:

Het karakteristieke beeld ´De verwoeste stad´ van Zadkine, naast het Maritiem Museum in Rotterdam

Foto rechts

De Brandgrens van Rotterdam, zoals hij ook op straat wordt gemarkeerd. De brandgrens is tevens te volgen als wandelroute

Er volgde jarenlange stagnatie en terugloop, zowel op het gebied van inwoneraantal als in economie en cultuur. En voor wie wil: ook in de prestaties van het voornaamste voetbalteam.

"***In Rotterdam is bewust een open centrum*** *gemaakt gekenmerkt door ruimte en veranderlijkheid en gericht op de toekomst*", luidt de analyse in het eerder genoemde boekje Rotterdam uit 1970. "*De mensen, die de stad bouwden, hadden bovendien te kampen met een ongekende versnelling van de geschiedenis, een stormachtige ontwikkeling op verkeerstechnisch, stedenbouwkundig en economisch gebied. Elke stedenbouwkundige beslissing was een compromis, omdat een groot aantal belangen elkaar raakten en soms met elkaar botsten.*"

De schrijvers zijn op dreef: "*Rotterdam werd door dit alles een stad van contrasten, een echt kind van onze tijd. Het is de eerste Nederlandse stad met nieuwe dimensies, met afmetingen die niet van het verleden zijn. Het heeft daardoor een geheel eigen karakter gekregen, niet liefelijk, wel van een onmiskenbare mannelijke allure. De stad van sleperskarren en bolhoeden is voorgoed voorbij. Het was in 1945 zinvol noch verantwoord, die te restaureren; het is nu onmogelijk.*"

Juist deze moderne, kosmopolitische uitstraling zorgt ervoor dat de Maasstad al decennialang voor velen een passende plek om een nieuw eigen leven op te bouwen. Rotterdam is bij uitstek een stad van nieuwkomers. Waar de meeste steden in Nederland een fraai oud-Hollandsch uiterlijk hebben, en voor buitenstaanders kunnen aanvoelen als het opbouwen van een leven in een historisch filmdecor, is Rotterdam binnen Nederland de vreemde eend – zoals Berlijn dat voor de Duitsers is.

Rotterdam is een internationale, open stad, die, zouden we kunnen zeggen, toevallig in Nederland ligt. En dat laat iedereen die zich open opstelt zich er ook makkelijk thuis voelen. Net als in zijn vermaarde Duitse tegenhanger, Berlijn. "*Ik houd van Rotterdam, de meest Berlijnse stad van Nederland*", schrijft de Rotterdamse *Trouw*- columnist Stevo Akkerman niet voor niets in 2018: "*Geen enkele groep kan claimen de meerderheid te vertegenwoordigen, er zijn alleen maar minderheden. En Rotterdammers.*"

"Ik houd van Rotterdam, de meest Berlijnse stad van Nederland."

"***De Rotterdammers van de generatie, die voor de oorlog jong was***, *kunnen de naam Pschorr niet uitspreken zonder een ondertoon van melancholie. Op de befaamde glazen vloer troffen alle lagen van de bevolking elkaar*", heet het in 'Rotterdam 25 jaar na dato'. Maar de functie van het Hofplein en zijn nabije omgeving eranderde in deze naoorlogse dynamiek rigoureus: waar Coolsingel en Hofplein in het vooroorlogse Rotterdam als bruisend uitgaanscentrum

Foto linksboven:
Onder het motto 'Sterker Door Strijd' zijn het metronetwerk en de Europa Cup 1-winst van Feyenoord in 1970 iconen van de wederopbouw van Rotterdam geworden

Foto rechtsboven:
Busstation Zuidplein wordt nog altijd opgesierd met het Telegraaf-bericht van weleer, dat meldt dat Rotterdam de grootste haven ter wereld is

Foto linksonder:
Rotterdam: Staande voor de Bijenkorf, is Berlijn ineens niet ver weg meer

Foto rechtsonder
... Zeker niet wanneer ook de Bratwurst binnen handbereik is

voor de burgerij golden, kwam in het naoorlogse Rotterdam de ontstane ruimte vooral handig uit als centraal gelegen verkeersknooppunt.

Kijken we naar het kloppend hart van Berlijn voor WOII - de Potsdamer Platz - dan zien we iets soortgelijks. Tijdens het interbellum was de omgeving Potsdamer Platz - Leipziger Platz de wervelende Berlijnse tegenhanger van Times Square als opwindend grootstedelijk verkeersplein (met, jawel, evenééns een danspaleis *Pschorr*), vanaf 1945 lag het er, ontdaan van zijn ziel, bloedeloos bij als sectorengrens. Vanaf de bouw van de Muur werd deze ooit zo wervelende omgeving zelfs troosteloos, uitzichtloos.

Juist rondom de Potsdamer Platz werd Berlijn vanaf de jaren negentig Berlijn van een nieuw hart voorzien: een kunsthart. In het hedendaagse Rotterdam is het Hofplein, behalve verkeersplein (en na iets te spaarzame landstitels feestzwembad voor Feyenoord- fans) getransformeerd tot een knooppunt van creativiteit.

Was het Hofplein na de sluiting van het gelijknamige treinstation een wat vervallen stukje cen-

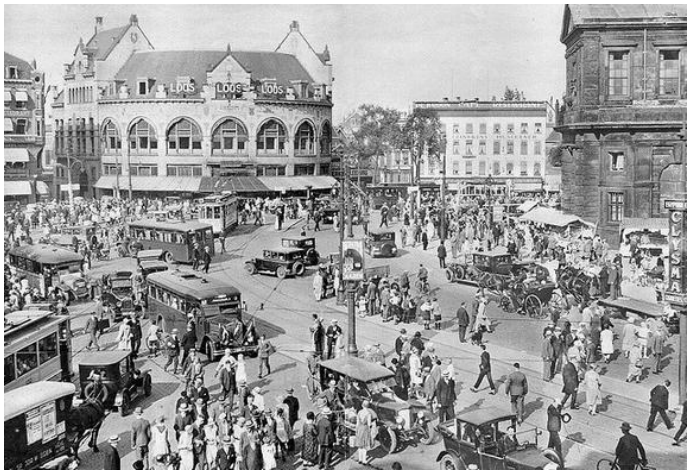

trum, nu wordt het uniek verbonden via de Luchtsingel, nieuwe brug van economische groei. Je zou er zomaar het woord *hotspot* op kunnen loslaten. Dat met de *Urban Innovation Award Berlin* in 2013 nog een Berlijnse prijs op gebied van stadsontwikkeling won ook.

Via Potsdamer Platz zijn we ook direct aangekomen bij de derde parallel in stadsontwikkeling. Beide steden hebben, na een jarenlang sluimerend bestaan, vanaf de jaren negentig te maken gehad met een nieuwe golf van wederopbouw. Als moderne hoofdstad van het herenigde Duitsland, moest Berlijn zichzelf in de *nineties* wel heruitvinden – en representatief en uitnodigend voor de dag komen.

Wie van de hernieuwde Potsdamer Platz via het Regeringskwartier naar het *Hauptbahnhof* wandelt, ziet hoe sterk dat gelukt is – met dank aan de vele investeringen vanuit het Rijk in zijn nieuwe hoofdstad.

Wie in Rotterdam vanaf de Markthal, langs De Boompjes en via de Erasmusbrug richting Rem Koolhaas' geroemde wolkenkrabber *De Rotterdam* fietst, ziet iets soortgelijks. Zonder de rijksinvesteringen in de jaren negentig en de ambitieuze visie van de Rotterdamse stadsplanners, zou dit nu zo imponerende deel van Rotterdam, er mogelijk nog altijd redelijk vergeten bijliggen. De loodsen aan de

Foto linksboven:
Het Hofplein in 1930: Centrum van grootstedelijk leven

Foto linksonder:
Het desolate verkeersplein Hofplein in 1952

Foto rechtsboven:
De Potsdamer Platz in 1930: Het drukste verkeersplein van Europa

Foto rechtsboven:
De Potsdamer Platz in de jaren ´50, in de jaren voor de Muur

Zuidzijde van de Maas? Ze zouden nog altijd gerust als 'troosteloodsen' door het leven kunnen gaan. Wie nu de *Fenix Food Factory* op Katendracht binnenwandelt, voelt echter het jonge culinaire bloed stromen: net als in Berlijn het geval is, in Kreuzbergs beroemde *Markthalle Neun*.

"Rotterdam heeft de afgelopen dertig jaar een grote transformatie ondergaan en is een aantrekkelijke Europese stad geworden", opent de *Stadsvisie Rotterdam – Ruimtelijke Ontwikkelingsstrategie 2030*. Om te vervolgen: *"Een mondiaal voorbeeld van de moderne interculturele metropool die steeds weer innovatief weet om te gaan met een grote diversiteit aan culturen en leefstijlen en de kansen die dit weet te benutten.*

De woorden, opgetekend in 2007, maar zijn bepaald niet uit de lucht gegrepen. Laat het nu net de vaandeldrager van de laatste drie decennia Rotterdamse stadsontwikkeling, stadsplanner Martin Aarts, zijn die in de Duitse hoofdstad is neergestreken om zich met de Berlijnse stadsontwikkeling bezig te houden. Je mag het gerust een teken aan de wand noemen.

Sinds de opening van het nieuwe Centraal Station en de Markthal (beide 2014) ademt het centrum van het nieuwe Rotterdam, van Centraal Station via Blaak tot Wilhelminapier, namelijk een eenheid en urbaniteit die het sinds het bombardement niet meer gekend heeft. Na jarenlange transformaties voelt de stad eindelijk als af. *Ja toch, niet dan?*

Nu Berlijn nog. ▣

Foto boven:
De hedendaagse Potsdamer Platz: een kunstmatig stadshart

Foto onder:
Het hedendaagse Hofplein: Verkeersknooppunt met veel creatieve industrie nabij

Foto volgende pagina linksboven:
De Wilhelminapier heeft, rondom Hotel New York, een reusachtige metamorfose doorgemaakt

Foto volgende pagina rechtsboven:
Een van de blikvangers van het moderne Rotterdam: Rem Koolhaas´ wolkenkrabber ´De Rotterdam´ op de Kop van Zuid

- ADVERTENTIE -

VLIEGVELD TEMPELHOF

Dit legendarische terrein reflecteert de conflicten, radicale breuken en ingrijpende veranderingen van 150 jaar moderne Duitse historie. Tom Bergrath, STADTGEIST-redacteur én gids in het oude luchthavengebouw, brengt de sporen van dat fascinerende verleden in kaart.

SPIEGEL VAN EEN EXTREEM TIJDPERK

Door **Tom Bergrath**

Na 40 jaar Duitse deling opende het vallen van de Berlijnse Muur in 1989 de weg naar de vrijheid en normaliteit van Berlijn anno nu. Op weinig plekken zijn de uitwerkingen van die belangrijke hoofdstukken uit de Duitse en Europese geschiedenis nog zo zichtbaar als op het Tempelhofer Feld; een bezoek hieraan is als een tijdreis.

Dit gigantische open terrein in het hart van Berlijn is veel meer dan alleen luchtvaartgeschiedenis. Het staat symbool voor de ideologische botsingen van de 20e eeuw en grote politieke transformatieprocessen in Duitsland en Europa - beginnend met de geboorte van het Duitse Keizerrijk in de late 19e eeuw. De Novemberrevolutie van 1918 en het verlies van de Eerste Wereldoorlog deden de Duitse monarchie instorten: het definitieve einde van het oude Europa.

Met de oprichting van de Weimar Republiek braken de roerige jaren '20 aan. Wat volgde was een periode van grote economische malaise, politieke turbulentie en tegelijkertijd razendsnelle technologische vernieuwingen. Ondertussen raakte Duitsland in de ban van de nationaal-socialisten, culminerend in de Tweede Wereldoorlog. Op de puinhopen van het Derde Rijk maakte de Koude Oorlog van Berlijn vervolgens een frontstad tussen Oost en West.

Maar het veld was voorheen al een legende. Meer dan twee eeuwen lang was Berlijn de hoofdstad van het koninkrijk Pruisen. Een groot deel van die periode waren Pruisische legereenheden de belangrijkste gebruikers van het Tempelhofer Feld. Rondom het veld, toen nog een stuk groter en buiten de stad gelegen, verrezen talloze kazernegebouwen en oefenterreinen. Tevens was het een ideaal decor voor militaire ceremonies onder toeziend oog van de koning; militarisme vormde immers één de fundamenten van de Pruisische staat. Dankzij dat goed georganiseerde leger kon dit relatief kleine land uitgroeien tot één van de invloedrijke staten in Europa.

De Pruisische politicus Otto von Bismarck maakte Pruisen tot het kernland van het in 1871 opgerichte Duitse Keizerrijk; de koning van Pruisen werd keizer en Berlijn de hoofdstad van deze nieuwe grootmacht op het Europese toneel. Wilhelm II, de laatste keizer, was ambitieus en wilde een Duits wereldrijk vestigen met overzeese zoals

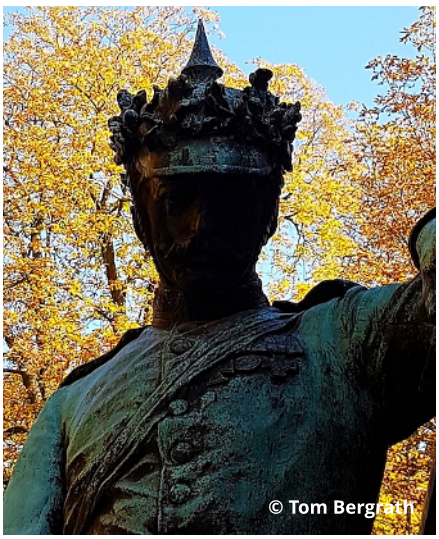

Foto links:
Pruisisch verleden rondom het Tempelhofer Feld: sculptuur van soldaat met typerende punthelm.

Foto rechts:
Beeld ter ere van luchtmachtsoldaten tijdens WOI, in de directe nabijheid van het Tempelhofer Feld

ook de Britten dat hadden. Tot het uitbreken van WOI stuurde Wilhelm II jaarlijks troepen naar het Tempelhofer Feld voor de *Kaiserparade*, een pompeuze demonstratie van de alsmaar toenemende militaire slagkracht, onder het motto 'Met God voor Keizer en het Rijk'. De Pruisische uniformen en punthelmen van weleer mogen tegenwoordig wat carnavalesk aandoen, Pruisen zelf is een legende en niet weg te denken uit het Duitse culturele erfgoed. Rondom het Tempelhofer Feld zijn in ieder geval nog meer dan voldoende overblijfselen van het Pruisische verleden, zie ook de foto's.

Als hoofdstad van een grootmacht groeide Berlijn rond 1900 uit tot een moderne metropool en één van de belangrijkste centra voor technologische innovatie in de hele wereld. De ontwikkelingen op het gebied van machinebouw, elektrotechniek en mobiliteit gingen razendsnel; de stad trok als een magneet ondernemers, avonturiers en uitvinders aan.

Het waren de geboortejaren van de moderne luchtvaart, waarin bijvoorbeeld de Berlijner Otto Liliental en Ferdinand von Zeppelin baanbrekend werk leverde. Het Tempelhofer Feld bleek ideaal voor luchtvaartpioniers als Orville Wright en Hubert Latham. Hun demonstratievluchten braken record na record en grepen de interesse van de industrie en het leger: het begin van de moderne militaire en commerciële luchtvaart.

De internationale wapenwedloop in aanloop naar en tijdens WOI zette de oorlogvoerende staten aan tot grootscheepse investeringen in nieuwe luchtvaarttechnologie. Dat conflict had de beschaving weliswaar teruggeworpen in de barbarij, maar de moderniteit niet tot stilstand gebracht.

De burgerluchtvaart kon profiteren van de gedane investeringen; talloze steden openden na 1918 hun eerste vliegvelden. Hoewel Duitsland na de nederlaag een verbod op militaire luchtvaart kreeg opgelegd én in een diepe economische crisis stortte, bleef het niet aan de grond. Het Berlijnse stadsbestuur bestempelde het ideaal gelegen Tempelhofer Feld als de standplaats voor een nieuwe, centrale luchthaven. Vanaf 1923 ontstond hier met provisorische middelen *Flughafen Tempelhof,* dat in de daaropvolgende tien jaar zou uitgroeien tot één van de belangrijkste luchthavens in Europa, met circa 80.000 passagiers in 1933.

Foto rechtsboven:
Gedenksteen voor gevallen WOI-soldaat op de het Friedhof am Columbiadamm

Foto rechtsmidden:
Vliegerfestival 'Drachenfest' : herbeleving van de tijd van de luchtvaartpioniers

Foto rechtsonder:
De Columbiadamm is vernoemd naar het vliegtuig dat in 1927 een transatlantische vlucht van de USA naar Berlijn maakte.

Dat jaar, 1933, is een breukjaar in de wereldgeschiedenis geworden; de nazi-beweging veroverde de macht. Hitler en de zijnen konden nu hun radicale ideologie aan de gehele bevolking opleggen, wat ook tot uitdrukking kwam in grootheidswaanzinnige stedenbouwkundige plannen. Berlijn moest een radicaal nieuw ontwerp kregen om zijn status als hoofdstad van het Duizendjarige Rijk waar te

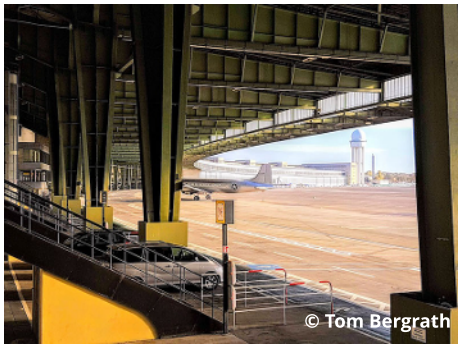

Foto linksonder:
In de jaren '30 was deze overhangende dakconstructie zeer modern. In oorlogstijd werden hier gevechtsvliegtuigen geproduceerd en gerepareerd.

Foto rechtsonder:
Als gevolg van beschadigingen tijdens WOII heeft de centrale hal een ander ontwerp dan oorspronkelijk gepland. De zware pilaren aan beide zijden herinneren nog duidelijk aan bouwkundige visies uit de nazi-tijd.

Foto rechtsmidden:
Zwaar aangezette vensterramen verhogen het monumentale karakter van het luchthavengebouw

maken. In dat plan moest op het Tempelhofer Feld - niet ver van de reeds bestaande terminal - de modernste luchthaven ter wereld ontstaan: een *Weltflughafen* met tot op dat moment ongekende afmetingen.

Het *Reichsluftfahrtministerium* van Hermann Göring bracht zijn architect Ernst Sagebiel in stelling, die een innovatief systeem ontwierp voor de toekomstige luchthavenlogistiek. De enorme omvang, monumentale uitstraling en de militaire elementen maken (ondanks vele naoorlogse aanpassingen) ook vandaag de dag de functies van nazi-architectuur meer dan duidelijk: demonstreren van macht en het schrijven van wereldgeschiedenis in steen en beton.

Zoals het gros van de geplande, megalomane nazi-projecten is ook dit gebouw nooit afgekomen. De bouwwerkzaamheden vielen stil door materiaaltekorten aan het begin van WOII; op dat moment was circa 70 procent van het gebouw gereed. Wel bood de bouwplaats met zijn enorme 'bombestendige' overkappingen en grote ondergrondse tunnelsysteem ruimte voor de oorlogsindustrie. De grote vliegtuighallen kregen een tijdelijke functie als fabriekshal voor de montage van oorlogsvliegtuigen. Zo rolden hier in 1942 maandelijks circa 80 Junkers Ju 87 (Stuka) 'van de band'. Zulke hoge productiecijfers waren overigens onmogelijk zonder de inzet en uitbuiting van duizenden dwangarbeiders.

In 1945 lagen grote delen van het Berlijnse stadscentrum in puin; de schade op het Tempelhofer Feld was aanzienlijk, maar niet desastreus. Delen van het nieuwe luchthavengebouw waren uitgebrand en een paar zware explosies hadden sommige ruimtes onbruikbaar gemaakt. Het heeft er alle schijn van dat de geallieerden het Tempelhof niet tot doelwit voor bommenwerpers hebben verklaard. Het overgrote deel van gebouw was intact, waardoor de Amerikanen met een paar noodgrepen en reparaties al in de zomer van 1945 duizenden troepen en personeel konden invliegen. De geallieerden deelden Duitsland op in vier bezettingszones, waarbij Berlijn een aparte status kreeg met vier militaire sectoren. Tempelhof lag nu in de Amerikaanse militaire sector en het Tempelhofer Feld - inclusief luchthavengebouw - kwam onder Amerikaans gezag. Dat zou nog vele decennia zo blijven, waarin *Tempelhof Central Airport* de belangrijkste verbindingslijn tussen NAVO- gebied en West- Berlijn vormde.

Al vanaf 1946 kwamen de eerste breuken in het geallieerde bondgenootschap aan het licht. De twee daaropvolgende jaren liepen liepen de politieke spanningen tussen de westelijke geallieerden en de Sovjet-Unie steeds hoger op, uitmondend in de eerste grote crisis van de Koude Oorlog: de Berlijnblokkade. De Sovjets vergrendelden de belangrijkste verkeersverbindingen naar West- Berlijn om de politieke druk op hun tegenstrevers te verhogen.

De westelijke geallieerden moesten de blokkade beantwoorden en deden dat snel met een luchtbrug. De Britse en Amerikaanse luchtmachten bevoorraadden hun troepen en 2 miljoenWest- Berlijners in de militaire sectoren met enkele duizenden tonnen vracht per dag. Dagelijks daalden meer dan 1000 transportvliegtuigen neer op haastig aangelegde landingsbanen, gevuld met voorraden voor de troepen en hulpgoederen voor de noodlijdende lokale bevolking. Een logistiek meesterwerk dat van

Tempelhof Central Airport een luchtvaarticoon én een symbool van de Koude Oorlog maakte.

De luchtbrug maakte eens te meer duidelijk welk belang de Amerikanen hechtten aan West-Berlijn; de door de DDR omringde 'halve' stad was tientallen jaren een vooruitgeschoven post achter het IJzeren Gordijn, in 'vijandelijk' gebied.

Met de inrichting van Tempelhof Air Base in Hitlers niet-afgebouwde *Zentralflughafen* beschikte de *US Air Force* over een cruciaal steunpunt. Van hieruit coördineerde en bewaakte het *1946th Air Communications Squadron,* de communicatie- en radarafdeling van de Amerikaanse luchtmacht, het vliegverkeer richting West-Berlijn. Die controle bood enerzijds de mogelijkheid voor spionagevluchten over DDR-gebied en anderzijds de unieke gelegenheid om verdekt vanuit Berlijn - dé frontstad in het conflict tussen Oost en West - de vijandelijke communicatiekanalen binnen te dringen.

Vergaren van inlichtingen en verzamelen van data werd met het voortschrijden van de Koude Oorlog en de ontwikkeling van militaire communicatietechnologie steeds ingenieuzer. De Amerikanen, gesteund door de Britten, lijken op dat gebied hun strategische voordeel in West- Berlijn maximaal te hebben benut.

Op de beruchte *Teufelsberg* en in het stadsdeel Marienfelde stonden decennialang radarstations, van waaruit specialisten van de Amerikaanse en Britse luchtmacht, in opdracht van de *National Security Agency* (NSA) militaire berichten van verschillende Oostblokstaten onderschepten. Een op Tempelhof gestationeerde eenheid van de *US Air Force Security Service* speelde hierbij een hoofdrol. Waarschijnlijk was deze ook in staat om vanuit Tempelhof - in het kader van elektronische oorlogsvoering en spionage - vijandelijke communicatiewerken plat te leggen. Nog altijd zijn nauwelijks een handjevol informatieve publicaties over deze West-Berlijnse spionagewereld verschenen. Één ding is wel zeker: de voormalige luchthaven Tempelhof biedt nog veel geheimen.

Foto links:
Het grote plein voor de hoofdingang van de luchthaven herinnert aan één van de meest bepalende gebeurtenissen uit de Koude Oorlog: de Berlijnse luchtbrug. Op de achtergrond een adelaarsbeeld uit de jaren '30.

Foto rechts:
Relict van de Koude Oorlog: de Rosinenbomber; veelvuldig ingezet voor de Luchtbrug.

Tempelhof Central Airport bood dus plaats aan een Amerikaanse militaire basis en tegelijkertijd - tot midden jaren '70 - aan een drukke terminal voor de burgerluchtvaart. In de jaren '50 waren veel van de passagiers vluchtelingen uit de DDR; voor hen vormde Tempelhof een poort naar de 'vrije wereld'. Met het bouwen van de Berlijnse Muur in 1961 stopte deze grote mensenstroom, al bleven de spanningen van de Koude Oorlog ook hierna voelbaar in het luchtverkeer van en naar West-Berlijn.

Het was de Amerikaanse luchtmacht die de zogenaamde luchtcorridors controleerden. In de regel hadden uitsluitend Amerikaanse, Britse en Franse toestellen toestemming om te landen in Tempelhof. Vanaf eind jaren '70 haalde de legendarische luchthaven nog regelmatig de wereldpers vanwege enkele spectaculaire vliegtuigkapingen van Poolse toestellen door Oost-Duitse en Poolse vluchtelingen. Met de hereniging van Duitsland in 1990 kreeg ook Lufthansa eindelijk weer mogelijkheid naar Berlijn te vliegen: een recht dat Duitse vliegtuigmaatschappijen na de Tweede Wereldoorlog niet meer hadden.

Het einde van de Koude Oorlog maakte ook een einde aan de bezetting van Berlijn door de geallieerden. Voor Tempelhof betekende dit - na een kortstondige stijging van passagiersaantallen - het begin van een uiteindelijk langgerekt einde van het vliegverkeer op dit legendarische veld. Er is zelfs

Foto vorige pagina:
Verkeerstoren op het meest westelijke uiteinde van de luchthaven. Tot 1990 stond passagiersverkeer op Tempelhof Central Airport onder toezicht van de US Air Force; zij stuurde ook het personeel van de luchtverkeersleiding aan.

Foto boven:
De Air Force Security Service, de inlichtingendienst van de Amerikaanse luchtmacht had ook een eenheid op de basis in Tempelhof. Zij vergaarde elektronische inlichtingen in opdracht van de National Security Agency.

nog een initiatief vanuit burgers en bedrijfsleven tot stand gebracht om Tempelhof open te houden.

Het Berlijnse stadsbestuur had duidelijk weinig op met nostalgie en bepaalde anders. De oude, 20e eeuwse luchthavens moesten plaats maken voor één grote, 21e eeuwse terminal met *shopping mall* en ondergronds treinstation. Een plan dat uiteindelijk een kolossale vertraging zou oplopen, maar dat is een heel ander verhaal (zie STADTGEIST- editie 2).

Na het sluiten van de luchthaven in 2008 blijft het Tempelhofer Feld Berlijners en bezoekers in beweging brengen. 'Bouwen, bouwen, bouwen' luidde het devies van het stadsbestuur. De stad heeft woningen nodig, veel en snel. 'Ja, maar wel betaalbaar' en 'waarom daarmee deze unieke openbare ruimte vullen?', dachten veel burgers. De botsende belangen hebben geleid tot protest, inspraakeisen en een referendum in 2014.

De meerderheid van de Berlijnse kiezers stemde tegen bebouwing op het veld. Wat nog niet wil zeggen, dat dit voor altijd zo blijft. Laat dit burgeractivisme niet zien, waar vrijheid in essentie om gaat? Burgers die tenminste mee willen praten over het gemeenschappelijke gebruik van de meest waardevolle - en in dit geval zelfs zeer historische - grond in hun directe leefomgeving?

Het gigantische luchthavengebouw geniet een status als nationaal monument en heeft een toekomst. Een sluitend plan voor het bouwwerk is er nog niet, wel een verzameling van ideeën en heel veel potentieel. Op dit moment vinden er veel grote evenementen plaats, beurzen, sportmanifestaties, en film- en televisie-opnames. Ook werken er circa honderd bedrijven en organisaties en dat zullen er in de toekomst meer worden. Op termijn moet hier een volwaardig centrum ontstaan voor innovatieve dienstverlening en werkplekken voor de kunst- en cultuursector. De totstandkoming daarvan is een taai en stroperig proces.

Hetzelfde geldt voor de vluchtelingenkwestie. De opvang van duizenden vluchtelingen in de oude hangars haalde de wereldpers. Inmiddels is er een betere vluchtelingenaccommodatie gebouwd, in de vorm van een containerdorp. Daarmee blijft wereldpolitiek aan de orde van de dag op het Tempelhofer Feld, in een fase in de geschiedenis dat Berlijn meer vrijheid kent dan ooit tevoren. ▣

Foto linksboven:
Containerdorp voor vluchtelingen. Sinds het uitbreken van de vluchtelingencrisis in september 2015 hebben duizenden asielzoekers onderdak gevonden in het opvangcentrum in Tempelhof.

Foto rechtsboven:
Ingang van het centrale registratiepunt voor asielzoekers in de hangars van het oude luchthavengebouw.

Foto rechtsmidden:
De oude landingsbanen bieden volop plaats om te ontspannen en sporten.

COLOFON

STADTGEIST Editie 1 / 2019

STADTGEIST is een initiatief & uitgave van Berlijn op Maat en Urban Inspiration;

Uitgevers: Tom Bergrath, Peter Bijl & Paul de Bruijn;

Redactie: Tom Bergrath, Peter Bijl & Paul de Bruijn;

Beeldredactie: Tom Bergrath & Peter Bijl;

Eindredactie: Tom Bergrath & Peter Bijl;

Lay-out: Tom Bergrath;

Teksten in deze uitgave: Tom Bergrath, Peter Bijl, Paul de Bruijn, Edo Schreuders.

Wij hebben getracht bij al het beeldmateriaal in deze editie, de juiste bronvermelding te plaatsen. Voor zover dat niet gebeurt is en u hinder daarvan ondervindt, kunt u zich richten aan de uitgevers.

© Alle rechten voorbehouden.
Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgevers.

Komende edities zijn te verkrijgen via: **www.stadtgeist.nl**

Vragen en opmerkingen over de inhoud van deze editie en/of het concept van STADTGEIST kunt u richten aan:
contact@stadtgeist.nl

GQ

Gallery Quest

To boldly go where no art fan has gone before

Wil je de spannende kunstscene van Berlijn verkennen, maar weet je niet waar je moet beginnen? Ga dan mee op **Gallery Quest** en leer alle belangrijke galerieclusters in Berlijn kennen! In 2 uur tijd bezoeken we een mix van interessante kunstplekken, van high end galeries tot experimentele projectruimtes. Elke maand een nieuwe rondleiding in een andere buurt! Open voor iedere art-enthousiast en daarnaast ook te boeken als privé-tour.

Voor meer informatie en aanmelden voor de mailinglijst, kijk op www.gallery-quest.com
Of neem contact op met Laureline van den Heuvel (0157-54422732), laureline@gallery-quest.com

Binnenkort:

STADTGEIST EDITIE 2
THEMA AMBITIE

Te verkrijgen via:

stadtgeist.nl

urban inspiration

BERLIJN OP MAAT